

Historica

tijdschrift voor gendergeschiedenis

nr.3
2023
JAARGANG 46

Jolien Gijbels **Patiëntenverhalen rond 1900** | Jade De Lannoy en Kaat Wils **Vrouwelijke slachtoffers van seksueel geweld** | Auke van Meer **Vrouwelijke seksualiteit in de Republiek** | Genderview Marisa Linton: **Revolutionaire politici waren meer dan een ideologie op pootjes** | Dirk Roos en Theus Cikot Roos **Vrouwenemancipatie in het Nederlandse notariaat** | Mathilde Sonnet **Feministische boekhandel Artemys**

3 Invloedrijke stemmen

Patiëntenverhalen uit het Johns Hopkins ziekenhuis rond 1900

Jolien Gijbels

10 Een vergeten stem

De stem van vrouwelijke slachtoffers van seksueel geweld en het forensisch medisch onderzoek (Antwerpen, 1895-1925)

Jade De Lannoy Kaat Wils

17 Assurantheid en geilheit

Representaties van vrouwelijke seksualiteit in de Republiek tussen 1710 en 1740

Auke van Meer

23 Genderview Marisa Linton

Revolutionaire politici waren meer dan een ideologie op pootjes

Edwina Hagen

28 Op de bres voor de vrouwelijke notaris

Vrouwenemancipatie in het Nederlandse notariaat

Dirk Roos Theus Cikot Roos

35 Feministische boekhandel Artemys als 'lesbian space'

De inspirerende rol van oprichtster Marian Lens

Mathilde Sonnet

Onder Historicae

Op 5 september 2023 berichtte de NOS over een wetenschappelijk onderzoek in Canada. Daaruit blijkt dat patiënten van vrouwelijke chirurgen een kleinere kans hebben op overlijden of op complicaties door de operatie. Vervolgonderzoek moet meer inzicht geven in de verklaringen hiervoor. De vrouwen die rond 1880 voor een tumor in de baarmoeder of eileiders onder het mes kwamen van chirurgen – enkel mannen – hadden minder geluk: de kans op overlijden was zeventig procent! De operatie was geslaagd als de patiënt nog leefde. Met de ontwikkeling van de chirurgie kwam er meer aandacht voor hoe het de patiënten daarna verging. Jolien Gijbels stuitte op een prachtige bron met patiëntenverhalen die chirurgen van het Johns Hopkins ziekenhuis in Baltimore rond 1900 verzamelden, waarin de vrouwen zelf hun stem lieten horen.

Jade De Lannoy en Kaat Wils zoeken naar de vrouwelijke stem in de zedenzaken die tussen 1895 en 1925 in Antwerpen voor de rechtbank kwamen. Zij richten zich op een nieuwe figuur die zijn intrede deed in de rechtbank: de gerechtsarts. Hij moest het lichaam van een slachtoffer van een zedenmisdrijf onderzoeken. De Lannoy en Wils kijken hoe de heersende visie op vrouwelijke seksualiteit in hun verslagen een rol speelde, maar ook hoe de slachtoffers zichzelf presenteerden.

Auke van Meer analyseert in zijn artikel representaties van vrouwelijke seksualiteit in religieuze kritiekschriften, liederebundels en reisromantjes voor de periode 1710-1740. Er bestaat wel een maatschappelijk ideaal van de vrouw als seksueel passief, maar in de bestudeerde bronnen wordt een 'natuurlijk seksueel verlangen' van de vrouw niet ter discussie gesteld.

Dirk Roos en Theus Cikot Roos beschrijven een geschiedenis van de toetreding van vrouwen tot het notariaat aan de hand van het persoonlijke archief en de verhalen van hun moeder, Trees Cikot. Vrouwen konden wel de opleiding tot kandidaat-notaris volgen, maar werden niet benoemd tot notaris. Na de Tweede Wereldoorlog waren door de 'zuivering' van NSB-functionarissen extra notarissen nodig. Vrouwen konden nu wel zonder wetswijziging worden aangesteld en alle voorgaande bezwaren verdwenen als sneeuw voor de zon.

Mathilde Sonnet bestudeert de feministische boekhandel Artemys als een veilige ontmoetingsplek voor lesbische vrouwen. Sonnet plaatst oprichtster Marian Lens centraal en maakt veelvuldig gebruik van de interviews die zij met Lens hield.

In de Genderview verklaart Marisa Linton dat ze vanuit haar eigen achtergrond gefascineerd raakte door de Franse Revolutie en de daaropvolgende Terreur. Volgens haar moeten niet alleen de revolutionaire ideeën doel van onderzoek zijn, maar juist ook de emoties van de revolutionairen.

Greetje Bijl
Hoofdredacteur *Historica*

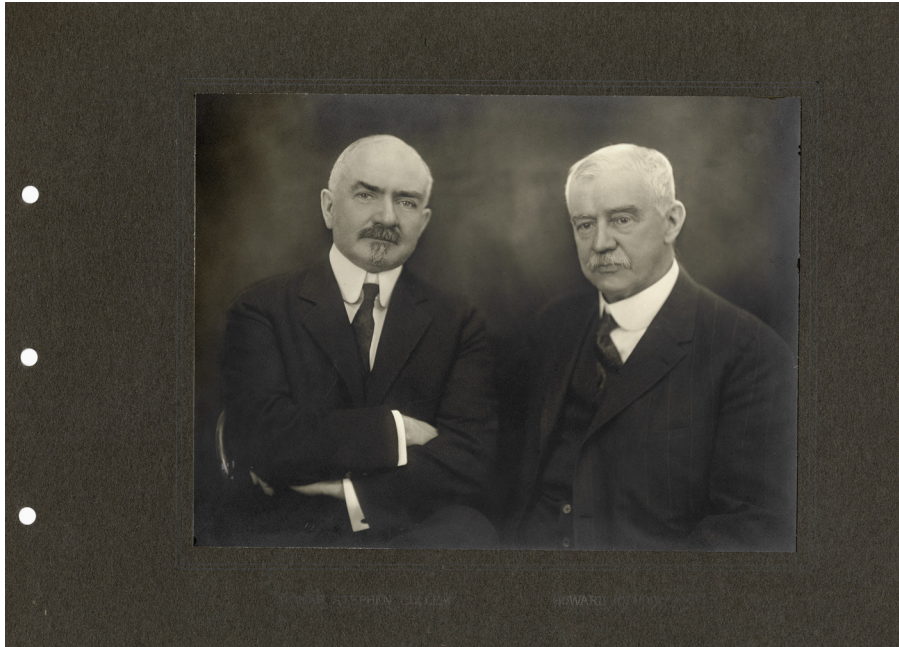
< Theresia Theodora Johanna Maria (Trees) Cikot, 1932.
Bron: Particuliere collectie van Dirk Roos en Theus Cikot Roos.

Invloedrijke stemmen

Jolien Gijbels is docent geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel. Ze doet onderzoek naar de geschiedenis van geneeskunde, gender en technologie. Momenteel focust ze zich op de ontwikkeling van gynaecologische chirurgie en veranderende arts-patiëntrelaties.

Patiëntenverhalen uit het Johns Hopkins ziekenhuis rond 1900

Wie denkt aan ‘de mondige patiënt’ gaat meestal niet ver terug in de tijd. Concepten als ‘geïnformeerde toestemming’ en ‘de autonomie van de patiënt’ werden pas eind vorige eeuw erkend als fundamentele ethische en juridische principes. Toch lieten patiënten ook in ongelijkwaardige machtsrelaties hun stem horen. Aan de hand van patiëntenverhalen werpt dit artikel licht op de manieren waarop vrouwen rond 1900 de ideeën en praktijken van hun artsen beïnvloedden in het Johns Hopkins ziekenhuis in Baltimore.

Portret van Thomas Stephen Cullen (links) en Howard Atwood Kelly (rechts), 1927.
Bron: Chesney Archives, Howard A. Kelly Collection, Map 270/02, Item 326093

In februari 1907 schreef de 39-jarige Anna Hawkins een brief aan de Amerikaanse gynaecologen Howard Atwood Kelly en Thomas Stephen Cullen.¹ Ze vertelde hoe het met haar ging sinds haar operatie in het Johns Hopkins ziekenhuis vijf jaar eerder. Haar eierstok en eileider aan de rechterkant waren toen samen met een goedaardige tumor in de baarmoeder weggenomen. Sindsdien stelde de vrouw het vrij goed. Maar op het moment van schrijven was ze al een tijdje op zoek naar een oplossing voor een vervelende ontsteking in haar bekken. De problemen waren kort na de operatie ontstaan, toen ze werd getroffen door scherpe pijn en een branderig gevoel in de onderbuik. Soms was het alsof er “hete kolen” in haar onderbuik waren, op andere momenten voelde haar lichaam koud aan.² Met medicatie van haar huisarts kreeg Anna de problemen alleen tijdelijk onder controle. Daarom vroeg ze of Kelly en Cullen haar konden genezen, en of dat kon via de post. Ze was te arm om de volle prijs voor haar behandeling te betalen. Ook drukte ze de gynaecologen op het hart om niets aan haar huisdokter te vertellen. Hij vond het maar niets dat zijn patiënten medisch advies aan andere artsen vroegen.

Rond dezelfde tijd als Anna deed ook Rachel Moore haar verhaal aan de gynaecologen. Haar medische problemen waren waarschijnlijk het gevolg van haar behandeling in het Johns Hopkins ziekenhuis. Bij twee operaties in 1897 en 1900 waren haar baarmoeder en eierstokken verwijderd. Ze begon een jaar na de laatste ingreep te sukkelan met haar gezondheid. Tijdens een hevige hoestbui voelde ze haar rechter nier verschuiven. Ze kreeg daarna in toenemende mate te maken met wat ze in haar brief “nerveuze problemen” noemde: pijnaanvallen in de buikregio, verschrikkelijke hoofdpijnen, delirium, slaapwandelen en slapeloosheid.³ In de jaren daarop consulteerde Rachel een tiental artsen, maar vond bij hen weinig gehoor. De meesten geloofden haar verhaal over de verplaatste nier niet en schreven haar pijn onder meer toe aan haar zenuwstelsel en de menopauze. In 1903 kreeg ze tijdens een plezierreis in de Filipijnen te maken met een ernstige zenuwzinking. Ze werd naar eigen zeggen gekweld door pijnaanvallen en slapeloosheid die haar volledig immobiliseerden. Het was toen dat ze begon aan te dringen op een operatie om het nierprobleem te verhelpen. Ze kreeg

daarbij de steun van een lokale arts die haar klachten serieus nam. Zo slaagde Rachel erin om ook andere artsen te overtuigen dat haar leven niets waard was in de gegeven omstandigheden. Na de nieuwe operatie verdwenen haar problemen onmiddellijk en kon ze eindelijk terugkeren naar de Verenigde Staten.

Anna en Rachel waren Amerikaanse patiënten met erg verschillende levens en mogelijkheden. Voor Anna, die in West Virginia woonde, was het financieel moeilijk om naar Baltimore te reizen voor haar medische behandeling. Patiënten met beperkte middelen zoals zij werden gratis geopereerd in het Johns Hopkins ziekenhuis. Rachel, daarentegen, kon zich wel talrijke consultaties met artsen over de hele wereld veroorloven. Toch hebben de twee vrouwen ook veel gemeen. Ze gingen beiden rond 1900 onder het mes in het Johns Hopkins ziekenhuis omdat ze last hadden van baarmoederfibromen. Dat zijn goedaardige tumoren die bij bepaalde vrouwen veel pijn en hevige menstruaties veroorzaken. Na hun operatie bleven Anna en Rachel worstelen met hun gezondheid. De openhartige brieven die ze zonden naar Kelly en Cullen geven een inkijk in hun medisch traject. Beide vrouwen voelden zich onvoldoende geholpen en gesteund door hun artsen. Desondanks bleven ze actief zoeken naar medische oplossingen voor hun problemen.

In dit artikel onderzoek ik de stem van patiënten als Anna en Rachel. Hun brieven zijn maar enkele voorbeelden van de talrijke patiëntenverhalen die Kelly en Cullen hebben bewaard om hun publicatie *Myomata of the uterus* (1909) voor te bereiden. Ze onderzochten alle documentatie met betrekking tot patiënten die waren geopereerd voor baarmoederfibromen in de periode 1889-1906. Hun compilatie van casussen betreft 1267 gevallen in het Johns Hopkins ziekenhuis, 64 gevallen uit Kelly's privé hospitaal in Baltimore en 97 casussen van Cullen in Church Home and Infirmary, in Baltimore en twee andere ziekenhuizen in Maryland.⁴ Ze verzamelden onder meer medische notities van gynaecologische onderzoeken en operaties, autopsierapporten en pathologische rapporten van weefselonderzoek. Daarnaast waren de artsen ook geïnteresseerd in het medisch vervolgetraject van voormalige patiënten. Ze vroegen aan honderden vrouwen om een vragenlijst in te vullen over hun gezondheid sinds de operatie. Veel van deze ingevulde enquêtes en begeleidende brieven van vrouwen zijn bewaard, maar waren tot dusver nog nooit bestudeerd. Ze bieden een uiterst zeldzame inkijk in de verwachtingen, ervaringen en onderhandelingsruimte van vrouwelijke patiënten. Tot dusver hebben onderzoekers de ervaringen en verhalen van patiënten in ziekenhuizen immers bijna uitsluitend op basis van medische notities en rapporten in ziekenhuisarchieven bestudeerd.⁵

Dit artikel is het resultaat van een grondige analyse van bijna 600 casussen uit de compilatie van Kelly en Cullen. Daarbij heb ik vooral oog gehad voor de manieren waarop patiënten hun gynaecologische problemen beschreven, hoe dokters over hen en hun verhalen schreven, en hoe beide groepen hun onderlinge interactie typeerden. Het boek *Myomata of the Uterus* is minder leidend voor dit artikel. In deze intrigerende bron hebben Kelly en Cullen al hun documentatie, waaronder

de antwoorden van patiënten, op een systematische manier geïnterpreteerd en verwerkt. Een grondige analyse van de manieren waarop patiëntenverhalen in het uiteindelijke boek zijn verwerkt, is in dit korte artikel echter onmogelijk.

De patiënten die centraal staan in dit artikel leefden in een periode waarin klinische interacties in ziekenhuizen gekenmerkt werden door ongelijkwaardige gegenderde machtsverhoudingen. Uit de bronnen die ik heb bestudeerd, valt duidelijk af te leiden dat mannelijke gynaecologen verwachtten dat vrouwelijke patiënten hen gehoorzaamden. Ook deden ze geen moeite om te verbergen dat zij bij voorkeur beslissingen maakten voor hen, in plaats van met hen. Onderzoekers hebben de afgelopen decennia veel nadruk gelegd op de negatieve gevolgen van deze paternalistische cultuur voor de autonomie van patiënten. Werken over de geschiedenis van geïnformeerde toestemming zagen de onderontwikkeling van dit concept voor pakweg 1950 als een teken van de afwezigheid van 'de mondige' patiënt.⁶ In recente studies van de geschiedenis van chirurgie is er meer aandacht voor de ervaringen van patiënten en de gevarieerde vormen die interacties in het ziekenhuis konden aannemen.⁷ Zoals Sally Wilde aantoonde, lieten de meeste ziekenhuispatiënten zich rond 1900 vrijwillig opereren, omdat ze vertrouwen hadden in hun chirurgen.⁸ Tot op heden hebben historici echter te weinig aandacht gehad voor de invloed van patiënten op hun artsen. Zoals dit artikel aantoont, daagden de vrouwen in het Johns Hopkins ziekenhuis de ideeën en praktijken van hun artsen op verschillende manieren uit.

De bloei van de gynaecologie

Aan het einde van de negentiende eeuw ontwikkelde gynaecologie zich in korte tijd als een chirurgische discipline in de Verenigde Staten en Europa. Daar waar artsen vroeger gynaecologische klachten behandelden met onder meer medicatie, bedrust en kleine ingrepen, kozen ze nu sneller voor buikoperaties. De veranderde houding tegenover buikchirurgie had te maken met een groeiend vertrouwen in chirurgische oplossingen. De jaren 1880 en 1890 werden gekenmerkt door een toenemend gebruik van ontsmettingsmiddelen in ziekenhuizen, waardoor het aantal buikvliesontstekingen en overlijdens daalde.⁹ In dezelfde periode vertrouwden chirurgen ook steeds meer op statistieken die hun zelfvertrouwen een boost gaven. Het cijfermateriaal dat ze publiceerden, toonde immers spectaculaire dalingen in de mortaliteit. Ze selecteerden niet toevallig cijfers die het succes van hun chirurgische experimenten bewezen. In de vroege jaren 1880 werd het risico op overlijden na een verwijdering van de baarmoeder geschat op zeventig procent. Minder dan vijf jaar later publiceerden artsen meer optimistische risico-inschattingen van 35 procent.¹⁰

In deze context opende het Johns Hopkins hospitaal zijn deuren in 1889. De pas benoemde professor Kelly nam de leiding van de ziekenhuisafdeling gynaecologie. Kelly stond bekend om zijn chirurgische innovaties. In de beginjaren experimenteerden hij en zijn collega's vooral met gynaecologische operaties waarbij een of meerdere reproductieve organen werden weggenomen. Al snel bleek echter dat vrou-

Foto van een vergrote buik met daarin een enorme fibroom, 1894.

Bron: Chesney Archives, Map 006/21, Item 326201

wen zonder eierstokken in een artificiële menopauze terecht kwamen en veel klachten hadden. Eind jaren 1880 ontstond er bovendien een debat over chirurgische misbruiken en schadelijke experimenten in Amerikaanse kranten en medische tijdschriften. Artsen, zo werd gevreesd, “ontvrouwelijken” vrouwen zonder dat het medisch noodzakelijk was.¹¹ In deze context begonnen Amerikaanse gynaecologen meer te experimenteren met behoudsgezinde operaties. Ze kozen in toenemende mate voor myomectomieën waarbij, in tegenstelling tot hysterectomieën, enkel de baarmoederfibromen werden weggenomen. Ook werden ze voorzichtiger bij het wegnemen van eierstokken. Door ten minste één eierstok of een deel ervan te behouden hoopten ze vrouwen een artificiële menopauze te besparen.¹²

Ziektebeschrijvingen

Patiëntgerichte zorg was eind negentiende eeuw geen streefdoel. Artsen die experimenteerden met gynaecologische operaties wilden in de eerste plaats naam maken binnen de gynaecologie. Succesvolle operaties waren in hun ogen ingrepen die patiënten konden overleven. De gevolgen van operaties voor patiënten op langere termijn waren lange tijd geen onderwerp van medisch debat. Zoals Sally Frampton heeft beargumenteerd was de gezondheid van patiënten pas in de jaren 1890 aan de orde toen de mortaliteit van gynaecologische ingrepen voldoende was gedaald.¹³ Het was in diezelfde periode dat artsen zich meer bewust werden van structurele ongemakken die patiënten zonder eierstokken ondervonden.

Patiënten stonden dan wel niet centraal in de medische logica rond gynaecologische vooruitgang, maar zij hadden net als artsen hun eigen agenda. Ze zochten een oplossing voor hun medische problemen. Nagenoeg alle patiënten wier verhalen ik heb bestudeerd, hadden maanden tot zelfs jaren ernstige klachten voordat ze op consultatie gingen in het Johns Hopkins ziekenhuis. De meerderheid rapporteerde over zeurende, brandende, stekende of acute pijnen in de

onderbuik. Er waren vrouwen die voortdurend pijn leden, bij anderen trad dit vooral op tijdens hun menstruatie. Een andere veelvoorkomende klacht was overvloedige aanhoudende bloedingen. Sommige vrouwen hielden maar niet op met menstrueren. Wat opvalt in de notities van artsen, is dat veel patiënten al lang wisten dat ze met een goedaardige tumor rondliepen. Ze voelden de tumoren of waren jaren eerder door hun huisarts op de hoogte gebracht. Het was pas toen hun problemen ondraaglijk werden, dat ze zich lieten opnemen in het Johns Hopkins ziekenhuis. Na aankomst kregen vrouwen een reeks vragen voorgeschoteld over hun gezondheid. In medische observaties nemen hun antwoorden vaak de vorm aan van symptomen en tekenen van ziekte. Artsen hadden namelijk vooral oog voor waarneembare lichamelijke verschijnselen en waren minder geïnteresseerd in de emoties en ervaringen van hun patiënten.

Deze technische taal is kenmerkend voor de opkomst van de moderne ziekenhuisgeneeskunde sinds het einde van de achttiende eeuw. In de context van het hospitaal, zo hebben historici beargumenteerd, werden de verhalen van patiënten grotendeels vervangen door fysieke diagnoses.¹⁴ Alle medische observaties in het Johns Hopkins ziekenhuis waren inderdaad op een systematische manier opgebouwd volgens vaste elementen. Ze bevatten notities over het aantal kinderen en miskramen van vrouwen, hun vaginale afscheiding, menstruatie, stoelgang en urine. Deze ziektebeschrijvingen waren voor de gynaecologen onontbeerlijk bij het stellen van diagnoses. In de medische observaties was er ook meestal een categorie ‘informatie van de patiënt’. Daarin noteerden ze de belangrijkste klachten van hun patiënten. Uit mijn onderzoek blijkt dat de stem van de patiënt vaak doorschemert in de formuleringen van artsen. Met zinsconstructies als “ze denkt dat”, “ze beweert dat” en “ze ontkent dat” distantieerden ze zich van de verhalen van patiënten. De stem van de patiënt is het meest duidelijk aanwezig in tekstdelen waar artsen het discours van hun patiënten letterlijk

Gekleurde afbeelding van de vrouwelijke geslachtsorganen, Henry Savage, 1876. Bron: Henry Savage, *The surgery, surgical pathology and surgical anatomy of the female pelvic organs*, Wellcome collection

citeren. Zo omschreef een zwarte vrouw van veertig jaar in 1890 haar buikpijnen als “brandend als vuur” en “stekend als naalden”.¹⁵ Artsen wantrouwden de verhalen van zwarte en gekleurde patiënten overigens meer dan die van witte patiënten. Dat blijkt uit terloopse racistische opmerkingen over hun lage intelligentie of een argwanende houding ten aanzien van hun informatie.¹⁶

Dat vooroordelen een grote invloed hadden op medische ideeën, blijkt treffend uit de vage categorie nervositeit. Eind negentiende eeuw leefden oude gegenderde ideeën over de relatie tussen gynaecologische problemen en mentale aandoeningen voort. Artsen meenden dat vrouwen vatbaarder waren voor mentale problemen dan mannen, omdat hun lichamen zogenaamd beheerst werden door hun voortplantingssysteem. Kelly en Cullen hadden in hun boek bijvoorbeeld aandacht voor de invloed van een hysterectomie op neurotische gedragspatronen.¹⁷ In de ogen van artsen waren vooral witte welgestelde vrouwen door hun delicate gestel gevoelig voor zenuwziektes. Hysterie en neurasthenie werden immers minder toegeschreven aan arme witte vrouwen, en al helemaal niet aan zwarte vrouwen, omdat zij niet gevoelig werden geacht.¹⁸ De medische praktijk in het Hopkins

Groot, gelobd fibroom, T. Godard.

Bron: St Bartholomew's Hospital Archives & Museum, Wellcome Collection

ziekenhuis toont een heel ander beeld. Veel ‘nervuze vrouwen’ in de door Kelly en Cullen verzamelde observaties waren arm, wat onder meer blijkt uit beschrijvingen van vrouwen die hard moesten werken om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien.¹⁹ Ook waren er enkele zwarte en gekleurde patiënten die, wellicht tegen alle verwachtingen in, rapporteerden dat ze zich nerveus voelden.²⁰ Via dergelijke patiëntenverhalen werden artsen geconfronteerd met een realiteit die fundamenteel verschilde van hun vooroordelen. Of die verhalen ook een kentering in hun ideeën teweegbracht, is helaas moeilijk te achterhalen.

Onderhandelingen over operaties

Net als bij diagnoses speelden patiënten een belangrijke rol bij onderhandelingen over operaties. Voordat artsen hen konden opereren, moesten zij eerst een soort toestemming verkrijgen.²¹ Op basis van de archiefbronnen lijkt het alsof het overgrote merendeel van de vrouwen zich na dergelijke onderhandelingen liet opereren. De vraag blijft echter of zij wisten met welke operatie ze instemden. Omstreeks 1900 bevonden zij zich in een ongelijkwaardige onderhandelingspositie in Amerikaanse en Europese ziekenhuizen.²² Een opname in het ziekenhuis betekende een nieuwe, onbekende omgeving waarin patiënten grotendeels afhankelijkelijk werden van de zorgen en informatie van artsen. In hun publicatie schreven Kelly en Cullen dat gynaecologen patiënten grondig moesten inlichten over de voor- en nadelen van operaties.²³ Of ze zich die moeite daadwerkelijk getroostten bij al hun patiënten valt echter sterk te betwijfelen. Vooral uit brieven van arme vrouwen die een operatie hadden ondergaan klinken andere

signalen. Sommigen wisten niet dat ze geopereerd waren omwille van fibromen. Ook het type operatie dat ze hadden ondergaan was voor velen een raadsel. Een aantal vrouwen was zich met andere woorden onbewust dat ze door het leven gingen zonder baarmoeder, en in bepaalde gevallen ook zonder eierstokken en eileiders.²⁴

Mijn onderzoek wijst op de uiteenlopende aard van onderhandelingen over operaties. Sommige patiënten verlieten na een lichamelijk onderzoek het Johns Hopkins ziekenhuis zonder behandeling. Anderen weigerden eerst een operatie in de hoop dat ze vanzelf beter zouden worden en kwamen jaren later terug toen ze niet meer met hun klachten konden leven. Weer andere vrouwen die al waren geopereerd, weigerden een nieuwe operatie.²⁵ Ook vond ik voorbeelden van vrouwen die een bepaalde ingreep weigerden en in plaats daarvan een andere operatie vroegen. Zo is er een casus uit 1903 van een witte vrouw van veertig jaar die geen hysterectomie wilde en erop stond een myomectomie te ondergaan. Toen ze het kantoor van Cullen betrad, verklaarde ze dat ze zou sterven, iets wat Cullen toen naar eigen zeggen niet geloofde. Op aandringen van de patiënt beloofde Cullen dat hij een myomectomie zou uitvoeren. Na het opensnijden van de onderbuik stelde hij echter vast dat het wegnemen van de baarmoeder veiliger zou zijn. Toch hield hij zich aan zijn belofte, iets waar hij niet veel later spijt van kreeg. Zijn patiënt stierf 48 uur na de operatie totaal onverwacht, zonder aantoonbare doodsoorzaak.²⁶

In hun publicatie beschreven Kelly en Cullen deze casus als een keerpunt: “Sindsdien hebben we absoluut geweigerd te opereren tenzij de zaak werd overgelaten aan het beste oordeel van de chirurg.”²⁷ Vrouwen moesten ermee instemmen dat gynaecologen deden wat zij verstandig achtten na het openen van de buik. Voor de operatie, zo redeneerden de gynaecologen, was het namelijk moeilijk om een diagnose met zekerheid vast te stellen. De meeste patiëntendossiers geven inderdaad blijk van een grote vrijheid bij het opereren. Het gebeurde regelmatig dat artsen andere operaties uitvoerden dan ze zich eerst hadden voorgenoemen. Na een blik op de interne geslachtsorganen ontdekten ze onder meer fibromen en buitenbaarmoederlijke zwangerschappen die ze eerder hadden gemist. Een opmerkelijk voorbeeld van de vrijheid die artsen zich veroorloofden was een operatie in 1905 waarbij een wrat werd ontdekt achter het linkeroor van een verdoofde patiënt. Omdat hij lelijk oogde, besloten de artsen deze wrat maar mee te verwijderen.²⁸

Toch spreken sommige patiëntendossiers de stellige uitspraak van Kelly en Cullen over hun zogenaamde onwrikbare houding tegen. Sommige patiënten konden na 1903 nog steeds hun eisen doordrukken. In enkele medische observaties staat er bijvoorbeeld expliciet vermeld dat chirurgen op verzoek van de patiënt baarmoeders en eierstokken lieten zitten. In 1906 liet de chirurg William Wood Russell bijvoorbeeld een aanzienlijk deel van de baarmoeder bij een veertigjarige vrouw zitten, in de hoop dat zij zou blijven menstrueren. Zij was voor haar operatie erg bang geweest dat haar baarmoeder zou worden weggenomen.²⁹ Bij patiënten van middelbare leeftijd die de menopauze naderden,

gaven artsen vaak de voorkeur aan een hysterectomie, omdat deze operatie minder moeilijk was dan een myomectomie en dus minder risico's inhield. Volgens de gegenderde medische logica van die tijd had een vrouw in de menopauze haar baarmoeder immers niet meer nodig.³⁰

Uit medische bronnen blijkt dat het voor vrouwen niettemin moeilijk was om gehoor te vinden bij hun artsen. Zij karakteriseerden patiënten die hen niet gehoorzaamden of hun vragen niet naar verwachting beantwoordden onder meer als dom, irrationeel, ongedisciplineerd, prikkelbaar, hysterisch en hypersensitief. Deze woorden geven blijk van een autoritaire neerbuigende houding van mannelijke artsen ten aanzien van vrouwelijke patiënten. Gynaecologen hadden bovendien de neiging om de bezorgdheid van vrouwen over hun gezondheid af te doen als nerveus gedrag. Een brief van de huisarts van een geopereerde patiënt aan Kelly is veelzeggend. Kelly had hem gevraagd om de patiënt te onderzoeken, omdat een biopsie van de weggenomen fibromen na de operatie had uitgewezen dat er sprake was van een beginstadium van kanker. Kelly vroeg zich dus af of al het kwaadaardig weefsel tijdens de operatie was weggenomen. De huisarts zelf vond een klinisch onderzoek echter geen goed idee. Volgens hem was haar gezondheid uitstekend, en was ze te nerveus om te worden ingelicht over een mogelijke kwaadaardige tumor. Ze zou zich de hele tijd zorgen maken. Na een overleg met haar echtgenoot leek het beide mannen beter om te zwijgen tegen de patiënt en haar niet te onderzoeken. Dergelijke gegenderde interacties zijn veelzeggend voor de paternalistische houding van mannen ten aanzien van vrouwen. ‘Nervositeit’ was blijkbaar een reden om vrouwelijke patiënten cruciale gezondheidsinformatie te onthouden.³¹

Nabesprekingen

Patiënten die het ziekenhuis verlieten na hun gynaecologische ingreep zagen hun chirurg doorgaans nooit meer terug. Een kleine minderheid onderging een nieuwe operatie, maar niet altijd in het Johns Hopkins hospitaal. Toch betekende een ontslag uit dit ziekenhuis in veel gevallen niet het einde van hun interactie met de Hopkins gynaecologen. In 1899, tien jaar na de eerste operaties voor baarmoederfibromen, verzond Kelly een medische vragenlijst naar een aantal patiënten met algemene en specifieke vragen over hun gezondheid. Afgaand op wat er bewaard is in de archieven, stuurden zeker 23 patiënten een ingevulde enquête terug, soms met een begeleidende brief. Zulke bronnen uit eerste hand kunnen beschouwd worden als nabesprekingen van operaties. Voor patiënten die omstreeks 1890 waren geopereerd, lag hun ingreep al ver in het verleden.

Dat de eerste enquêtes rond 1900 de deur uitgingen, is niet verwonderlijk. Het was rond deze tijd dat gynaecologen zich meer bewust werden van de schadelijke gevolgen van radicale operaties voor vrouwen op de lange termijn. De vragenlijsten waren bedoeld om een beter zicht te krijgen op de positieve en negatieve effecten van operaties. In 1907 verstuurd Kelly, deze keer in samenwerking met zijn collega Cullen, nog twee andere enquêtes uit. Hoofdzakelijk aan de hand van ja-nee-vragen bevroegen ze onder meer eventuele zwan-

gerschappen na operaties, bloedingen, vaginale uitscheiding en blaasproblemen. Ze hadden de antwoorden van patiënten nodig om hun gezamenlijke publicatie over fibromen voor te bereiden. Afgaand op de ruim 300 teruggestuurde ingevulde exemplaren werden deze vragenlijsten naar een groot aantal patiënten verzonden. Kelly en Cullen getroostten zich veel moeite om ingevulde exemplaren te verkrijgen. Als antwoord uitbleef, stuurden ze herinneringen uit en contacteerden ze de huisartsen van hun patiënten. In een aantal gevallen gingen ze hen ook thuis opzoeken.³²

Het genre van de medische enquête roept veel vragen op. Zo is er de vraag over de selectiecriteria voor het doelpubliek. Het is onwaarschijnlijk dat de drie enquêtes naar alle voormalige patiënten werden gestuurd. Welke parameters er dan wel werden gehanteerd, is onduidelijk. Slechts één van de drie enquêtes bevat een omschrijving van het doelpubliek: patiënten die een behoudsgezinde ingreep hadden gehad waarbij enkel de fibromen waren verwijderd. Een andere belangrijke beperking is de dwingende vorm van een enquête. Kelly en Cullen bevroegen specifieke lichamelijke verschijnselen. Door ja-nee-vragen te stellen ontmoedigden ze uitgebreide antwoorden. Zo zetten ze patiënten aan om hun gezondheid te vatten aan de hand van vooropgestelde medische categorieën. Deze laatste penden hun antwoorden dan wel zelf neer, maar bleven in zekere zin in de greep van hun artsen.

Toch was die greep niet allesbepalend. Patiënten interpreterden hun lichaamsverschijnselen op een eigen manier. Uit de antwoorden in de enquêtes blijkt dat vrouwen zelf bepaalden welke symptomen ze belangrijk vonden. Antwoorden in de trant van “niets onnatuurlijks” of “niets serieus” waren bijvoorbeeld veelvoorkomend. Veel enquêtes geven ook blijk van de creativiteit van patiënten om buiten de lijntjes van het genre te treden. Zij schreven uitgebreide antwoorden naast, boven en onder de vragen. Sommigen gebruikten de achterkant van de vragenlijst om een uitgebreide brief te schrijven, en nog anderen deden dit op een ander papier. Op deze manier konden patiënten gezondheidsthema's aankaarten die zij zelf belangrijk vonden. Het zijn dergelijke uitgebreide antwoorden die een unieke inkijk bieden in de levensverhalen en het gezondheidstraject van vrouwen. Dat traject was allesbehalve gelijkvormig. Er waren vrouwen die zich beter voelden, en in sommige gevallen zelfs uitstekend. Hun leven was volgens hen gered door de operatie. Voor anderen was er weinig verbetering of zelfs verslechtering. Sommige patiënten omschreven hun leven als “miserabel” of “ondraaglijk”.³³ Kelly en Cullen gebruikten deze beschrijvingen om een analyse van de gezondheidstoestand van hun voormalige patiënten te maken in hun boek.³⁴

In de antwoorden zijn niettemin een aantal terugkerende thema's te onderscheiden. Veel vrouwen reflecteerden op de positieve en negatieve gevolgen van hun operaties. Het verminderen of verdwijnen van ongemakken, slecht geheelde wonden en achtergebleven operatiedraadjes waren heel duidelijk terug te leiden tot de operatie. Evengoed deelden patiënten theorieën waar ze onzeker over waren. Zo was er een vrouw die schreef dat ze altijd iets voelde trekken in haar onderbuik tijdens het tuinieren. Volgens wat ze zelf

haar “levendige diagnostische verbeelding” noemde, voelde het alsof haar interne organen verkleefd waren.³⁵ Een ander terugkerend thema was dankbaarheid. Erkentelijke houdingen waren het meest uitgesproken bij patiënten die zich beter voelden. Maar zelfs vrouwen die geen deugd hadden gehad van hun operatie, eindigden hun brief vaak met een uiting van dankbaarheid. Zoals historicus Michael Brown heeft beargumenteerd, was dankbaarheid een geïdealiseerde gedragsvorm binnen de ziekenhuisgeneeskunde in de negentiende eeuw. Patiënten werden geacht hun chirurgen te prijzen en te bedanken voor hun bewezen diensten.³⁶ Daarnaast waren patiënten snel geneigd om zich te verontschuldigen bij hun artsen. In hun ogen vielen ze hen lastig of ontnamen ze hen kostbare tijd door hun medische problemen voor te leggen.³⁷ Dergelijke gedragsvormen zijn typerend voor een tijdsperiode waarin patiënten, en in het bijzonder vrouwelijke patiënten, werden geacht zich onderdanig op te stellen in relatie tot hun arts.

Toch conformeerde niet iedere patiënt zich zomaar naar wat er van hen werd verwacht. Arme patiënten, wier lagere sociale status valt af te leiden uit hun taalgebruik en de afwezigheid van interpunctie, waren vaak directer in hun antwoorden. Een aantal patiënten vroeg zonder omweg naar informatie over hun operatie. Een treffend voorbeeld is een patiënt die na haar eerste operatie meer succesvolle behandelingen in andere ziekenhuizen had gekregen. Naar aanleiding van haar nieuwe ziekenhuiservaringen had ze zich gerealiseerd dat ze recht had op informatie over haar eerdere ingreep in Baltimore:

“Dokter, ze hebben me verteld wat ze in de twee andere ziekenhuizen hebben gedaan en ik zou het fijn vinden als u me schrijft en me vertelt wat u hebt gedaan. Ik zou graag willen weten wat er bij elke operatie is gebeurd. Toch wil ik niet dat u denkt dat ik uw ziekenhuis naar beneden haal. Want ik heb genoeg vertrouwen in u om te denken dat u uw best heeft gedaan.”³⁸

Deze patiënt, net als vele anderen, zag de toegestuurde enquête als een unieke opportuniteit om Kelly en Cullen te confronteren met onopgeloste vragen. Waarschijnlijk kregen ze ook antwoord, want uit sommige brieven blijkt dat de artsen de gewoonte hadden om vragen van patiënten te beantwoorden.³⁹

Conclusie

Patiëntendossiers laten historici achter met veel vragen. Medische notities over patiënten werden opgetekend na afloop van gegenderde interacties tussen artsen en patiënten. Deze informatie bestaat in de vorm van consultaties waarbij patiënten vragen beantwoordden over hun ziektebeeld, en in de vorm van reacties van vrouwen op voorgestelde behandelingen. De patiënt bestaat in deze bronnen in zekere zin alleen dankzij de arts. Andere facetten van hun medisch traject ontbreken. Het is moeilijk te achterhalen wat vrouwen dachten voordat ze naar het ziekenhuis kwamen, hoe ze hun verblijf in de ziekenzalen ervaarden en wat ze dachten over hun

artsen. Ook is het moeilijk om de leefwereld van patiënten te vatten op basis van medische notities. Ondanks deze gebreken is het wel mogelijk om een glimp op te vangen van hun gedachten en handelingen in de context van het ziekenhuis. Ironisch genoeg helpt de wantrouwende autoritaire houding van artsen uit het verleden historici om de positie van patiënten beter te begrijpen. Gynaecologen in het Johns Hopkins ziekenhuis distantieerden zich regelmatig van de verklaringen van hun patiënten. Op deze manier gaven ze hen een eigen, zij het gemedieerde, stem in hun bronnen.

Handgeschreven bronnen van patiënten compenseren veel beperkingen van medische bronnen. Ze bieden een zeldzame blik achter de schermen. De historische werkelijkheid die in deze bronnen tot leven komt, is niet beperkt tot contactmomenten met artsen. Vrouwen zijn er niet gereduceerd tot patiënten met medische problemen. Tussen de gezondheidsinformatie door geven ze ook een inkijk in hun dagelijkse bezigheden, leefsituatie en familielevens. Voor historici van de geneeskunde die geïnteresseerd zijn in de arts-patiëntrelatie zijn dit gedroomde bronnen. Ze laten toe om de ervaringen van patiënten te achterhalen in een historische context die gekenmerkt werd door ongelijkwaardige hiërarchische verhoudingen. Veel vrouwelijke patiënten, zo blijkt uit dit onderzoek, conformeerden zich aan bestaande verwachtingspatronen van de dankbare, respectvolle patiënt. Sommigen stelden de waarachtigheid van hun eigen ideeën over hun klachten in vraag en stelden zich in hun brieven in een ondergeschikte positie op. Toch was er ook een aanzienlijke groep patiënten die de ziektecategorieën, voorgestelde operaties en beperkte communicatie van artsen in vraag durfde te stellen.

- 1 Ik heb aan alle patiënten in dit onderzoek een random nummer toegewezen. De sleutel tot dit codesysteem bevindt zich in de Chesney Archives in Baltimore. In de volle tekst zijn patiënten onherkenbaar gemaakt aan de hand van fictieve namen.
- 2 Chesney Archives (CA), Thomas S. Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 1, brief van patiënt 16 aan H.A. Kelly en T.S. Cullen op 16 februari 1907.
- 3 CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 3, brief van patiënt 165 aan H.A. Kelly en T.S. Cullen op 28 mei 1907.
- 4 H.A. Kelly en T.S. Cullen, *Myomata of the Uterus* (Philadelphia 1909).
- 5 S. Wilde, 'Truth, Trust, and Confidence in Surgery, 1890-1910: Patient Autonomy, Communication, and Consent', *Bulletin of the History of Medicine* 83:2 (2009) 302-330; L.T. Cullen, 'Patient Case Records of the Royal Free Hospital, 1902-1912' (ongepubliceerd proefschrift Oxford Brookes University 2011); C. Brock, *British Women Surgeons and Their Patients, 1860-1918* (Cambridge 2017).
- 6 J. Katz, *The Silent World of Doctor and Patient* (New York 1984); R.R. Faden en T.L. Beauchamp, *A History and Theory of Informed Consent* (Oxford 1986).
- 7 Brock, *British Women Surgeons and Their Patients*, 69-127; M. Brown, *Emotions and Surgery in Britain, 1793-1912* (Cambridge 2022) 109-148.
- 8 Wilde, 'Truth, Trust, and Confidence', 326.
- 9 Wilde, 'Truth, Trust and Confidence', 321-324.
- 10 S. Frampton, *Belly-Rippers, Surgical Innovation and the Ovariectomy Controversy* (Basingstoke 2018) 144-145; T. Schlich, 'No Time for Statistics:

- Joseph Lister's Antisepsis and Types of Knowledge in Nineteenth-Century British Surgery', *Bulletin of the History of Medicine* 94:3 (2020) 394-422.
- 11 R. Morantz-Sanchez, *Conduct Unbecoming a Woman: Medicine on Trial in Turn-of-the-Century Brooklyn* (Oxford 1999) 107-110.
- 12 Kelly en Cullen, *Myomata of the Uterus*, 569.
- 13 Frampton, *Belly-Rippers*, 179-180.
- 14 J.H. Warner, *The Therapeutic Perspective: Medical Practice, Knowledge, and Identity in America, 1820-1885* (Harvard 1986); M.E. Fissell, 'The Disappearance of the Patient's Narrative and the Invention of Hospital Medicine', in: A. French en A. Wear (red.), *British Medicine in an Age of Reform* (Londen 1991); D. Cantor, 'Cancer: Radical Surgery and the Patient', in: T. Schlich (red.), *The Palgrave Handbook of the History of Surgery* (Londen 2018) 457-477.
- 15 CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 1, Medische observatie van patiënt 20.
- 16 CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 6, Medische observatie van patiënt 435.
- 17 Kelly en Cullen, *Myomata of the Uterus*, 661-662.
- 18 D.B. Cooper Owens, *Medical Bondage: Race, Gender, and the Origins of American Gynecology* (Athens 2017) 115.
- 19 CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 5, Medische observatie van patiënt 28.
- 20 CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 2 en 3, Medische observaties van patiënten 94 en 166.
- 21 Wilde, 'Truth, Trust, and Confidence', 312-315.
- 22 A.M. Downham Moore, *The French Invention of Menopause and the Medicalisation of Women's Ageing: A History* (Oxford 2022) 394.
- 23 Kelly en Cullen, *Myomata of the Uterus*, 518.
- 24 CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 3 en 4, Medische observaties van patiënten 185 en 256.
- 25 CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 3 en 4, Medische observaties van patiënten 201 en 213.
- 26 Kelly en Cullen, *Myomata of the Uterus*, 518; CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol 5, Medische observatie van patiënt 344.
- 27 Kelly en Cullen, *Myomata of the Uterus*, 518-519.
- 28 CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 6, Medische observatie van patiënt 401.
- 29 CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 6, Medische observatie van patiënt 449.
- 30 Moore, *The French Invention of Menopause*, 364-415.
- 31 CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 7, Medische observatie van patiënt 530.
- 32 Kelly en Cullen, *Myomata of the Uterus*, 568-570.
- 33 CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 2 en 5, Medische observaties van patiënten 121 en 313.
- 34 Kelly and Cullen, *Myomata of the Uterus*, 568-570.
- 35 CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 4, Medische observatie van patiënt 257.
- 36 Brown, *Emotions and Surgery*, 146.
- 37 CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 4, Medische observatie van patiënt 250.
- 38 CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 2, Medische observatie van patiënt 112.
- 39 CA, Cullen Collection, Manuscripts, Cases of Uterine Myomata, Vol. 2, Medische observatie van patiënt 81.

Een vergeten stem

Vrouwelijke slachtoffers
van seksueel geweld en het
forensisch medisch onderzoek
(Antwerpen, 1895-1925)

Jade De Lannoy

studeerde in 2022 af als historica binnen de onderzoeksgroep 'Cultuurgeschiedenis vanaf 1750' aan de KU Leuven. In haar masterscriptie onderzocht ze noties van lichaam, geest en gender in Antwerpse strafzaken rond zedenfeiten tussen 1895 en 1925.

Kaat Wils

is hoogleraar moderne Europese cultuurgeschiedenis aan de KU Leuven. Zij doet onderzoek naar de geschiedenis van de sociale en medische wetenschappen, onderwijs, gender en lichamelijkeid.

In 1915 vond er aan het Antwerpse Hof van Assisen een rechtszaak plaats tegen Jan Benoit Pieters. Hij werd beschuldigd van aanranding en poging tot verkrachting. De beschuldigde ontkende niet dat hij fysiek contact had gehad met het vijftienjarige slachtoffer in de zaak, Maria De Wachter. Jan werkte al enige tijd bij Maria's ouders in de slagerij, waar volgens hem een relatie tussen hen beiden startte. Dat verhaal werd door de getuigen in de zaak niet bevestigd: hoewel Jan altijd open was over zijn gevoelens voor Maria, bleken deze niet wederzijds. Familieleden en kennissen van de beide jongeren waren getuige van meerdere pogingen tot aanranding en verkrachting. Toch ontkende Maria tijdens haar verhoren elke vorm van fysiek contact met Jan, ook wanneer er werd verwezen naar niet-vrijwillig contact.¹ Waarom zou een vijftienjarig meisje, dat volgens verschillende getuigen slachtoffer werd van aanranding en poging tot verkrachting, de feiten voor de rechtbank en de jury ontkennen?

In dit artikel willen we aantonen hoe de juridische behandeling van misdrijven in verband met seksueel geweld in het begin van de twintigste eeuw fundamenteel getekend werd door culturele opvattingen over vrouwelijke seksualiteit. Vrouwelijke slachtoffers van seksueel geweld moesten kunnen bewijzen dat ze onschuldig waren, en dat was geen gemakkelijke taak. De heersende opvattingen over vrouwelijke seksualiteit waren hierbij van belang: vrouwen werden als seksueel passief beschouwd. Ze zouden door een man verleid willen worden, maar van zedelijke vrouwen werd verwacht dat ze die mannelijke avances wegwuifden. Als een vrouw toch seksuele handelingen onderging – zelfs onder bedreigingen – kon dit gebruikt worden om haar als immoreel te bestempelen. Rechtszaken met betrekking tot seksueel geweld hielden dan ook altijd een risico in voor het slachtoffer: wanneer er niet voldoende bewijs was om van aanranding van de eerbaarheid of verkrachting te spreken, kon de morele reputatie van het slachtoffer hieronder lijden met alle sociale repercussies van dien.

De juridische omgang met seksueel geweld in de negentiende en twintigste eeuw is in Nederland voornamelijk door historica Willemijn Ruberg onderzocht. In een artikel over verkrachtingszaken toonde ze bijvoorbeeld hoe de rechtszaal een aparte arena vormde waarin niet alleen het juridische kader, maar ook de relatie tussen artsen, juristen en leken, en ideeën over seksualiteit en gender bepaalden welke kennis over het lichaam relevant was, en hoe die kennis tot stand diende te komen.² Ook de Britse historica Joanna Bourke heeft hierop gewezen in haar pleidooi voor een intersectorale aanpak bij het bestuderen van de geschiedenis van seksueel geweld. De context waarin mensen leven en de relaties die ontstaan met andere mensen bepalen mede hoe men naar slachtoffers van seksueel geweld keek.³ Dat benadrukt ook Victoria Bates. In *Sexual Forensics in Victorian and Edwardian England* bestudeert ze de medicalisering van het lichaam van slachtoffers, met aandacht voor de specifieke juridische context waarin het medische onderzoek plaatsvindt.⁴ Voor België werd de rol van medische expertise in negentiende-eeuwse verkrachtingszaken al bestudeerd door Linde Tuybens.⁵ Ons onderzoek sluit hierbij aan, al ligt de chronologische focus op de periode rond 1900, wanneer de forensische geneeskunde zich in België als aparte discipline ontwikkelde.⁶

Voor dit artikel bestudeerden we 23 gerechtsdossiers met betrekking tot verkrachting die tussen 1895 en 1925 werden behandeld door het Antwerpse Hof van Assisen; een type rechtbank met volksjury, bevoegd voor de zwaarste misdrijven. De keuze voor dit type rechtbank impliceert in de praktijk dat alle slachtoffers die in dit artikel aan bod komen, seksueel minderjarig waren op het moment van de feiten.⁷ Bij de selectie van dossiers keken we niet alleen naar de aard van de aanklacht, maar ook naar de aanwezigheid van medische verslagen. Net als Julie Carlier, die eerder in *Historica* een artikel schreef over seksualiteitsbeleving aan de hand van correctionele strafzaken rond zedenfeiten in het interbellum, trachten we sociale en culturele opvattingen met betrekking tot seksualiteit in kaart te brengen.⁸ Anders dan Carlier richten we onze blik in het bijzonder op de vrouwelijke slachtoffers

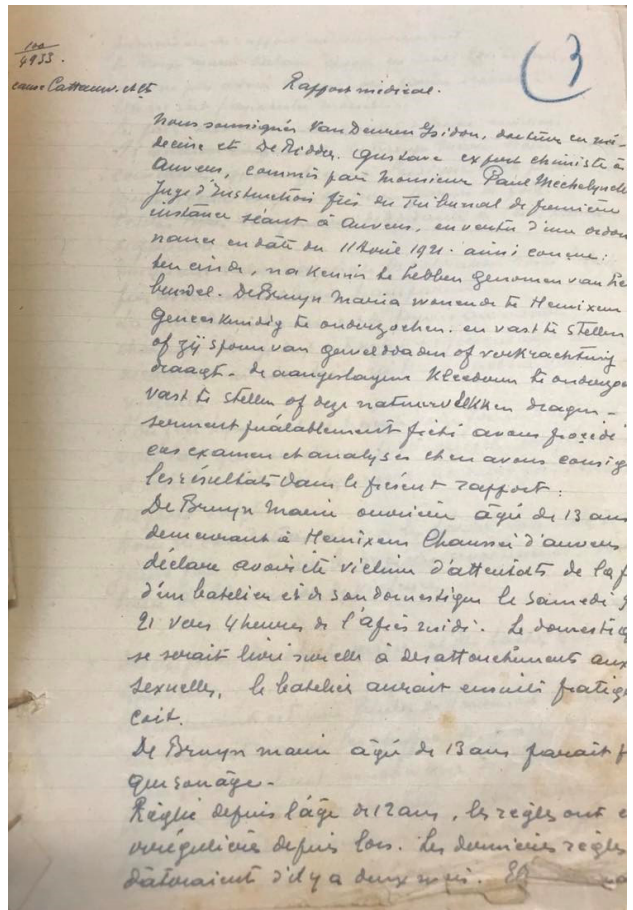
Gerechtsgebouw Antwerpen, 1892

Bron: Felixarchief, Stadsarchief Antwerpen

van seksueel geweld en op één actor die een diepgaande invloed had op de perceptie van het slachtoffer: de gerechtsarts die werd aangesteld om het lichaam van het slachtoffer te onderzoeken. Aan de hand van een inhoudelijke analyse en een discoursanalyse van de dossiers onderzoeken we hoe cultureel bepaalde denkbeelden rond vrouwelijke seksualiteit rechtszaken betreffende seksueel geweld beïnvloedden. Wat gerechtsartsen precies onderzochten, welke taal ze hanteerden en hoe ze het lichaam en de geest van het slachtoffer met elkaar in verband brachten, bepaalde mee de uitkomst van de rechtszaak. Ook vrouwelijke slachtoffers hadden een stem, al was het maar door op deze denkbeelden te anticiperen.

Strafzaken rond zedenfeiten: het juridische kader

We vermeldden reeds dat rechtszaken in verband met seksueel geweld een risico vormden voor het slachtoffer: wanneer er onvoldoende bewijs was om zedenfeiten aan te tonen, kon dit de morele reputatie van het slachtoffer schaden. Dit kwam onder andere door het onduidelijk wetgevend kader waarin deze zaken voorkwamen. In 1867 werd het voormalige, uit de Franse tijd stammende wetboek vervangen door het eerste Belgische strafwetboek. Hierin werd gepoogd om zowel aanranding van de eerbaarheid als verkrachting duidelijker te definiëren. Zo was er vanaf 1867 juridisch sprake van verkrachting wanneer ongewettigde – ofwel buitenhuwelijkse – geslachtsgemeenschap had plaatsgevonden en waarbij geweld, bedreigingen, list of misbruik voorkwam. Bovendien moest de geslachtsgemeenschap ook van vaginaal-peniale aard zijn, en moest het slachtoffer zich voldoende verzet hebben. Aanranding van de eerbaarheid kon, in tegenstelling tot een verkrachting, wél binnen een huwelijk plaatsvinden. Het geslacht van de beschuldigde en het slachtoffer was hier niet relevant. Wanneer er sprake was van ‘tegennatuurlijke’ seksuele handelingen binnen een huwelijk (handelingen die geen conceptie tot gevolg konden hebben), was het mogelijk de partner te beschuldigen van aanranding. Aanranding werd geacht steeds gepaard te gaan met ernstige bedreigingen en/of geweld, waar het slachtoffer zich in de mate van het mogelijke tegen moest verzetten.⁹

Medisch rapport over Maria De Bruyn.

Bron: RAB, HA ANTW, 3316: zaak Catteeuw en Desaever (1921)

Ondanks de pogingen om verkrachting en aanranding van de eerbaarheid duidelijk te definiëren, bleven er na 1867 verschillende discussiepunten bestaan. Zo werd bijvoorbeeld de notie van ‘toestemming’ in vraag gesteld: de afwezigheid hiervan was een cruciaal element bij een verkrachting of aanranding, maar het was niet duidelijk hoe de afwezigheid van toestemming concreet beoordeeld moest worden. Bij het toestemmingsvraagstuk werd eveneens verwezen naar de seksuele reputatie van het slachtoffer: wanneer er een mogelijkheid was dat het slachtoffer niet over een goede moraliteit beschikte, kon dit door de verdediging als verzachtende omstandigheid worden gebruikt. Daarnaast heerste bij sommige juristen het idee dat een volwassen vrouw met vastberaden verzet niet verkracht kon worden. Een tweede discussiepunt had betrekking op de vage omschrijving van ‘geslachtsgemeenschap’ in het wetboek: het was bijvoorbeeld niet duidelijk of men van geslachtsgemeenschap kon spreken wanneer het slachtoffer niet volledig gepenetreerd werd. Door de onduidelijkheid in het strafwetboek konden beschuldigen nog tot 1928 van deze ruimte voor interpretatie gebruik maken om hun onschuld aan te tonen.¹⁰ Vanaf de invoering van een kindbeschermingswet in 1912 werden kinderen jonger dan zestien jaar niet in staat geacht toestemming te geven. Alle seksuele handelingen met minderjarigen werden in theorie

strafbaar gesteld, waardoor men vervolgd kon worden voor “met verkrachting gelijkgestelde feiten”. De mogelijke straffen lagen ook hoger wanneer het slachtoffer in een zaak rond seksueel misbruik een kind was.¹¹

De gerechtsarts: genderideologie verknoopt met professionele ambities

In de negentiende eeuw vond er een proces van professionalisering en specialisering plaats binnen de geneeskunde. Gerechtelijke geneeskunde werd aan het einde van de eeuw een aparte discipline. Door middel van nieuwe technieken zoals microscopisch onderzoek, kon de arts zich in strafzaken als deskundige profileren.¹² Bij verkrachtingszaken onderzocht hij – het ging in de praktijk exclusief om mannen, ook al hadden vrouwen sinds 1890 toegang tot het medisch beroep – niet alleen fysieke letsels, maar claimde hij ook objectieve uitspraken te kunnen doen over de maagdelijkheid en de seksuele maturiteit van het slachtoffer. Zoals uit het onderzoek van Tuybens blijkt, was dit vroeger in de negentiende eeuw nog niet het geval. Artsen onderzochten toen enkel die zaken die hen door de onderzoeksrechter werden opgedragen. Aan het einde van de eeuw bestudeerden artsen geregeld meer dan wat de onderzoeksrechter had gevraagd en gaven ze al dan niet expliciet ongevraagd advies met betrekking tot de schuldvraag.¹³

Om het objectieve en wetenschappelijke karakter van het medisch onderzoek te benadrukken, hanteerde de gerechtsarts een soort stappenplan. Uiteraard was de intensiteit van het medisch onderzoek afhankelijk van de aard van de feiten. Wanneer er sprake was van fysieke verwondingen of wanneer het slachtoffer mogelijk een venerische ziekte had overgenomen van de beschuldigde werd zij uitgebreid onderzocht. In zaken waarbij het slachtoffer nauwelijks tot geen fysieke schade had opgelopen, was het medisch onderzoek en bijgevolg ook het verslag minder gedetailleerd. Toch zijn er een aantal elementen die in zowat alle medische verslagen zijn terug te vinden. Zo startte elk rapport met de aanstelling van de gerechtsarts die het onderzoek moest uitvoeren, gevolgd door de opdracht die door de onderzoeksrechter was opgesteld. In de meeste gevallen moest onderzocht worden of het slachtoffer sporen van verkrachting of geweld droeg, ontmaagd was en/of leed aan een geslachtsziekte. Op enkele uitzonderingen na werd voor deze opdracht één arts aangesteld.

Een tweede stap in het medisch onderzoek was het bestuderen van het lichaam van het slachtoffer, waarbij vooral reproductieve organen onderzocht werden om sporen van seksueel geweld vast te stellen. In deze stap in het medisch onderzoek zijn verschillende voorbeelden terug te vinden waaruit blijkt dat artsen zichzelf steeds meer zeggenschap toekenden.¹⁴ Zo werd er in de medische praktijk geen verschil gemaakt tussen kinderen en volwassenen. Historica Victoria Bates maakte in haar werk over Engeland al een onderscheid tussen seksuele volwassenheid en seksuele maturiteit: de eerste term is een theoretisch begrip dat de juridische *age of consent* aanduidt, terwijl de tweede term een sociaal geconstrueerd en dynamisch begrip is. Medische experts onderzochten drie elementen die seksuele maturiteit

zouden aantonen: de fysieke mogelijkheid tot voortplanten, het vermogen om seksuele sensaties te beleven en het vermogen om seksuele handelingen volledig te begrijpen.¹⁵ Ook in België speelde de seksuele maturiteit van vrouwelijke slachtoffers een belangrijke rol in de gerechtelijke geneeskunde.

De drie genoemde elementen werden in de meerderheid van de door ons bestudeerde verslagen van gerechtsartsen onderzocht om – veelal impliciet – de seksuele maturiteit van het slachtoffer aan te kaarten. Het belang dat gerechtsartsen hechtten aan de notie van seksuele maturiteit, kan begrepen worden in het kader van dominante opvattingen over verkrachting – verkrachtingsmythes – die in de bredere samenleving aanwezig waren.¹⁶ Een voorbeeld hiervan is de overtuiging dat volwassen vrouwen die op het moment van de verkrachting of aanranding bij bewustzijn waren, niet als slachtoffer beschouwd kunnen worden. Zij zouden in staat zijn geweest om zich te verzetten tegen een verkrachting of aanranding zonder geweld. Wanneer een meisje van twaalf jaar op het moment van de feiten dus seksueel nog niet volwassen of wettelijk meerderjarig was, maar wel over seksuele maturiteit beschikte, zou zij mede verantwoordelijk kunnen zijn voor de verkrachting of aanranding en zou aan haar slachtofferschap getwijfeld worden. Dat was onder andere het geval in de zaak tegen Cateeuw en Desaever, die in 1921 beschuldigd werden van de verkrachting van de dertienjarige Maria De Bruyn. De gerechtsarts concludeerde dat het meisje over “gezonde seksuele delen” beschikte die geen tekenen van geweld vertoonden. Aangezien het idee heerste dat penetratie bij een seksueel immatuur kind niet mogelijk was zonder duidelijke fysieke schade, kon op die manier seksuele maturiteit vastgesteld worden. Dit speelde een rol in het verloop van de zaak. Zo argumenteerde de procureur-generaal:

“Het gedrag van Maria De Bruyn laat te wensen. In den loop van het onderzoek heeft ze verklaart (sic) dat zy noch geweld, noch bedreigingen ondergaan heeft van weze de twee beschuldigten. Het lichaamelyk onderzoek aan het welk zy onderworpen is geworden den 24 mei 1921, heeft niet bestatigd dat zy ontmaagd is, noch sporen van geweld noch kneuzingen vastgesteld.”

De twee beschuldigten werden vrijgesproken.¹⁷

In Belgische zedenzaken hadden gerechtsartsen weinig aandacht voor het intellectuele vermogen van het slachtoffer. Wel werd regelmatig nagegaan of het gedrag van het slachtoffer overeenkwam met haar leeftijd, maar een echte mentale evaluatie van het slachtoffer werd in geen enkele van de door ons bestudeerde dossiers teruggevonden. Wellicht kan dit verklaard worden vanuit het zeer prille stadium van ontwikkeling waarin de forensische geneeskunde zich in België bevond. Van een focus op forensische psychiatrie was rond de eeuwwisseling nog geen sprake.¹⁸ Dat was anders in Nederland, waar, zoals Ruberg aantoonde, slachtoffers van verkrachting meermaals met histerie of andere mentale afwijkingen werden gediagnostiseerd.¹⁹ Op die manier kon

de verdediging vervolgens het “leugenachtige karakter” van de vrouw in kwestie in haar voordeel gebruiken. Hoewel het mentale vermogen van het slachtoffer in de Belgische context niet uitgebreid werd onderzocht, betekent dit niet dat er geen verband werd verondersteld tussen lichaam en geest. Door het sociaal geconstrueerde begrip van seksuele maturiteit werden fysieke kenmerken zoals schaamhaar, menstruatie en borstontwikkeling gelinkt aan psychologische capaciteiten zoals toestemming en verzet.

De concepten van seksuele volwassenheid en seksuele maturiteit waren ook belangrijk bij het bepalen van de maagdelijkheid van het slachtoffer. Hoewel de geneeskunde maagdelijkheid tegenwoordig veeleer als een sociaal-culturele constructie dan een fysieke realiteit beschouwt, was het een belangrijk begrip in de gerechtelijke geneeskunde in de vroege twintigste eeuw. Uit onderzoek van Ruberg bleek ook dat het belang van maagdelijkheid van het slachtoffer in negentiende-eeuwse forensische handboeken alsmear groter werd: lichamelijke factoren zoals strakke schaamlippen, een smalle clitoris en een onbeschadigd hymen waren mogelijke indicatoren om dit te bewijzen. Anders dan de forensische handboeken deden vermoeden, werd in de Nederlandse gerechtsdossiers amper melding gemaakt van de maagdelijkheid van het slachtoffer.²⁰ Het verschil met de Belgische context is dan ook opmerkelijk: in alle geraadpleegde gerechtsdossiers die een medische expertise bevatten, werd door de gerechtsarts onderzocht of het slachtoffer nog maagd was – al dan niet op vraag van de onderzoeksrechter. Vooral bij meisjes en vrouwen die als seksueel volwassen of seksueel matuur beschouwd werden, stond maagdelijkheid symbool voor goede zeden en moraliteit. Wanneer een gerechtsarts bepaalde dat een vrouwelijk slachtoffer ontmaagd was, moest zij kunnen aantonen dat dit zonder toestemming was gebeurd en dat ze zich zo veel als mogelijk had verzet. Indien hier onvoldoende bewijs voor was, dreigde reputatieschade voor het slachtoffer.

Het opmerkelijke verschil tussen België en Nederland kan wellicht gedeeltelijk worden verklaard door het verschillende juridisch systeem. In Nederland was er geen jury die over de (on)schuld van een beklaagde moest beslissen, en was het de rechter die op basis van getuigenissen van slachtoffers, beklaagden en derde partijen een oordeel over de zaak velde. In een onderzoek naar rechtszaken met betrekking tot seksueel geweld na 1930 toonde Lara Bergers aan dat er zelden medische rapporten werden gevraagd en dat rechters er bovendien vaak niet rekening mee hielden. Dit was anders in België. Hoewel het juryoordeel nergens schriftelijk gemotiveerd werd, is het aannemelijk dat, net als in Duitsland of Engeland, volksjury's een groot gezag toekenden aan getuigenissen van experts.²¹ Het verslag van gerechtsartsen had in de Belgische context een aanzienlijke invloed op de uitkomst van de zaak. De grote gerichtheid van Belgische gerechtsartsen op de maagdelijkheid van het slachtoffer kan ook begrepen worden binnen de dominante katholieke cultuur in België, waar een cultus van de maagd Maria een centrale rol speelde.²²

In de derde en optionele stap van het medisch onderzoek werden, op vraag van de onderzoeksrechter, specifieke fysieke letsels en een mogelijke zwangerschap onderzocht.²³ Ten slotte rondde de gerechtsarts het medisch rapport af met een puntsgewijze conclusie waarin hij de belangrijkste onderzoeksresultaten herhaalde en een antwoord formuleerde op de vragen die door de onderzoeksrechter waren gesteld. Vaak gaf de gerechtsarts – en vanaf de twintigste eeuw steeds meer – ongevraagd advies met betrekking tot de (on)schuld van de beschuldigde en de mogelijke verantwoordelijkheid van het slachtoffer.²⁴

Hoewel gerechtsartsen geen effectieve beslissingsmacht hadden in strafzaken, kenden zij zichzelf steeds meer autoriteit toe. Dit kon voornamelijk door drie terugkerende elementen: de gerechtsarts kon de letsels van het slachtoffer bestuderen en bepalen of fysieke wonden geldig bewijs waren voor een aanranding of verkrachting. Daarnaast kon hij ook de seksuele maturiteit van het slachtoffer vaststellen, wat toeliet om over de mate van ‘verantwoordelijkheid’ van het slachtoffer te oordelen. Ten slotte kon de arts zijn rol in de gerechtelijke procedure vergroten door de maagdelijkheid van het slachtoffer te bepalen.

Hoewel de gerechtsarts enkel een adviserende rol had, hechtte de jury veel belang aan het medisch verslag. De objectiviteit ervan werd niet in vraag gesteld. Wellicht deelde de jury in sterke mate de genderideologie die er aan ten grondslag lag. Dit gebeurde impliciet: gerechtsartsen gaven zelden een duidelijke mening over het morele karakter van slachtoffers. Wel lieten ze zich, zoals eerder aangetoond, uit over de seksuele maturiteit van slachtoffers, wat een impliciete link met een mogelijke verantwoordelijkheid veronderstelde. Daarnaast beschreven ze regelmatig de passieve houding van de slachtoffers, zoals in de zaak tegen Carolus Van Nuffel, waarbij de arts het had over Cathérine en Léonie Van Nuffel die “de daad één of meerdere keren hadden ondergaan”. Dit taalgebruik impliceert dat de slachtoffers zich niet verzet hadden, en daardoor dus mogelijk deels verantwoordelijk waren voor de feiten. De jury sprak de beschuldigde dan ook vrij voor de gepleegde feiten.²⁵ Zowel de gerechtsartsen als de leden van de jury leefden in een context waarin vrouwen als seksueel passief werden voorgesteld en aan specifieke morele verwachtingen moesten voldoen. Die morele verwachtingen werden regelmatig door (onder andere) gerechtsartsen tegen de slachtoffers ingezet. Maar ook de slachtoffers zelf gebruikten hun positie en stem om op die verwachtingen van de maatschappij in te spelen en hun morele reputatie te verdedigen.

Het vrouwelijke slachtoffer en de verdediging van de eigen morele reputatie

Daar ook (vrouwelijke) slachtoffers van seksueel geweld een stem hebben en over agency beschikken, werd niet alleen in het verleden maar ook lange tijd in het historisch onderzoek over het hoofd gezien. In de Belgische historiografie werd het perspectief van het slachtoffer in zedenzaken amper bestudeerd. In de internationale literatuur komt het onderwerp slechts bij enkele auteurs aan bod.²⁶ Dat historici hier

lange tijd geen oog voor hebben gehad, heeft ongetwijfeld te maken met een lang heersende overtuiging dat vrouwelijke slachtoffers van seksueel geweld in alle opzichten slachtoffer waren en geen handelingsvrijheid bezaten. De uitdagingen van het bronnenmateriaal verklaren wellicht ook waarom dit onderzoek pas laat op gang kwam. De gerechtsdossiers en verslagen van medische experts bevatten weinig informatie die van het slachtoffer zelf afkomstig is. Bovendien werden getuigenverklaringen van slachtoffers, zoals Carlier al aantoonde, gestuurd door vragen die de onderzoeksrechter had opgesteld. Ze werden ook nog eens geredigeerd door de dienstdoende klerk die de verklaring neerschreef. Toch blijft de inhoud van de getuigenverklaringen en van de medische dossiers betekenisvol. De teksten tonen hoe slachtoffers van seksueel geweld het dominante discours met betrekking tot vrouwelijke seksualiteit en moraliteit overnamen en dit in hun voordeel trachtten te gebruiken.

Zoals vermeld, werd er in de medische verslagen van Belgische gerechtsdossiers geen rekening gehouden met de mentale toestand van het slachtoffer. In tegenstelling tot de Nederlandse gerechtsartsen zochten Belgische experts niet naar signalen van hysterie om het leugenachtig karakter van slachtoffers aan te tonen. In plaats daarvan zochten ze naar lichamelijke kenmerken die met een zekere mate van verantwoordelijkheid in verband konden worden gebracht. Gerechtsartsen hielden geen rekening met de mogelijke psychologische of fysieke gevolgen van een lichamelijke onderzoek. Zo werd de achtjarige Jeanne Marinus, die in september 1919 verkracht was door Petrus Meerbergen, op 24 februari 1920 door een gerechtsarts onderzocht. Dokter Leclief vermeldde in het dossier dat het kind onmiddellijk begon te wenen bij de geringste aanraking met de hand en dat haar grote schaamlippen en de ingang van de vagina rood waren. De arts noteerde niet waarom het meisje begon te wenen en stond hier verder niet bij stil. Het was voor hem ook geen aanwijzing dat er seksueel geweld had plaatsgevonden. De arts focuste zich voornamelijk op lichamelijke sporen van geweld en materiële schade aan de kleren van het slachtoffer.²⁷

Een eerste factor die de ervaring van het slachtoffer tijdens het medisch onderzoek kon beïnvloeden, was de relatie tussen het inwendig onderzoek en de zogenaamde moraliteit van de patiënt. Ornella Moscussi toonde in haar werk al aan dat er in de negentiende eeuw veel controverse ontstond rond het gebruik van het speculum tijdens het gynaecologisch onderzoek. Zeker wanneer de patiënten jonge en ongehuwde meisjes waren, zouden ze hierdoor hun onschuld verliezen en wellustige verleidsters worden die hun moraliteit en goede zeden kwijt zouden raken. Daarnaast heerste het idee dat het speculum het maagdenvlies zou aantasten. Om dit te voorkomen werd een handmatig vaginaal onderzoek uitgevoerd waarbij het hymen niet beschadigd zou worden.²⁸ Het is deze techniek die in veel van de door ons onderzochte medische verslagen terugkomt. Ongetwijfeld was dit voor veel meisjes en vrouwen een bijzonder onaangename ervaring, al was het maar omdat de gerechtsartsen altijd mannelijk waren en in hun rapporten slachtoffers als onderzoeksobjecten beschouwden.

Ook het aantal onderzoeken dat het meisje in kwestie moest ondergaan, en de wijze waarop de inhoud ervan werd verbonden met haar veronderstelde moraliteit, tekende de ervaring van het slachtoffer. Blanche Steenweg, bijvoorbeeld, werd op 24 mei 1919 voor het eerst onderzocht door de medische expert. Er werd onderzocht of ze sporen van verkrachting droeg, waarna de gerechtsarts in een verslag van een pagina concludeerde dat het meisje ontmaagd was. Nadat haar broer later verklaarde dat het meisje zich zou hebben “overgegeven” aan masturbatie, werden twee gerechtsartsen aangesteld om haar in mei 1920 opnieuw te onderzoeken en hun “mening te geven over de waarschijnlijkheid dat de klaagster zich zou hebben overgegeven aan min of meer talrijke vleeselijke betrekkingen (met oog op zedelijk gedrag)”. De beklagde werd uiteindelijk wel schuldig bevonden door de jury, nadat het medisch verslag aantoonde dat er bij Blanche geen geregelde masturbaties plaatsvonden. Toch is de samenstelling van het medisch dossier opvallend: in tegenstelling tot het beknopte eerste onderzoek, telde het tweede verslag zes pagina’s en was het erg gedetailleerd. Het lichaam van Steenweg werd hierbij gepathologiseerd: masturbatie was namelijk niet enkel een kenmerk van degeneratie, maar kon ook een teken van vroegtijdige ontwikkeling zijn. Dit zou dus eventueel het immorele karakter van het meisje – die over de *age of consent* beschikte – kunnen aantonen. De angst om als immorele vrouw weggezet te worden door mannelijke artsen, was dus in zekere mate gegronde zorgde er wellicht voor dat veel vrouwen en meisjes geen aangifte deden van zedenfeiten.²⁹

Slachtoffers werden niet enkel door gerechtsartsen als potentieel verantwoordelijk benaderd. Ook in de rest van de gerechtelijke procedure kwamen ze in contact met (mannelijke) juristen en een jury die het ‘morele karakter’ van de vrouw in kwestie in vraag stelden. Dat was bijvoorbeeld het geval in de zaak tegen Frans Helsen, waarbij de procureur-generaal de vraag stelde waarom het slachtoffer niet vroeger aangifte had gedaan. Uit het verrichte onderzoek bleek dat het jonge meisje erg bang was voor haar vader. De procureur-generaal concludeerde hieruit: “Zy kon niet vermoeden dat zy kwaad deed.” Het slachtoffer werd zo toch in grote mate verantwoordelijk gesteld voor zedenfeiten. Ook in de zaken tegen Catteeuw, Desaeveer en Steenweg werden de slachtoffers expliciet als immoreel voorgesteld door de procureur-generaal.³⁰

Omdat de sociale beeldvorming over het slachtoffer in deze zaken (minstens) even belangrijk was als de beeldvorming over de beschuldigde, was het van groot belang dat de getuigenverklaringen van het slachtoffer hun morele reputatie niet in twijfel konden brengen. Carlier toonde reeds aan dat slachtoffers zelf een belangrijke rol speelden in het narratief dat over hen gevormd werd.³¹ Ook uit onze bronnenanalyse blijkt dat slachtoffers *grosso modo* drie mogelijke narratieven hanteerden. Door middel van die narratieven anticipeerden zij op de sociaal geconstrueerde denkbeelden over vrouwelijke seksualiteit en trachtten ze zich zowel proactief als zedig en moreel te profileren.

Een eerste element dat regelmatig voorkomt in getuigenverklaringen van slachtoffers is de notie van verzet. Slacht-

offers vertelden dat ze zich fysiek verzet hadden, geweigerd hadden om op de bevelen van de beschuldigde in te gaan of dat ze luid geschreeuwd hadden. Zo verklaarde Bertha Liers bijvoorbeeld meermaals dat ze geweigerd had om op de “vuile manieren” van Jozef Seneelen in te gaan, dat ze geschreeuwd had en zich had verzet, maar dat niets hielp.³² Een tweede element dat vaak werd aangehaald, is angst. Zeker wanneer niet kon worden aangetoond dat de slachtoffers zich hadden verzet, kon angst voor verwondingen hier een logische verklaring voor zijn. Dit was des te meer het geval wanneer het slachtoffer de beschuldigde goed kende of wanneer ze een biologische band hadden. In de zaak tegen Petrus De Graeve, die beschuldigd werd van aanranding en verkrachting van zijn kinderen, verklaarden alle kinderen dat ze bang waren voor hun vader. Terwijl de vader in voorhechtenis zat, hield Héléne, de oudste dochter, hem per brief op de hoogte over de toestand van de kinderen. Ook hier zien we hoe een slachtoffer nooit alleen maar slachtoffer was, maar tegelijk ook gevoelens van verbondenheid kon uiten of strategisch kon anticiperen op een mogelijke terugkeer van de vader.³³ Een derde element dat in de getuigenverklaringen aan bod kwam, was het ontkennen of minimaliseren van de feiten. Het gaat hier dan voornamelijk over minderjarige meisjes die zelf geen aangifte wilden doen, maar die door het gerecht of hun familie gedwongen werden om hun verhaal te vertellen. Helaas kon dat in hun nadeel uitpakken. Maria De Bruyn ontkende bijvoorbeeld zelf dat er vergaand fysiek contact geweest was met Catteeuw en Desaever om haar morele reputatie te redden. Ze was op het moment van de feiten nog maar dertien jaar, maar verschillende elementen in haar medisch dossier verwezen naar een seksuele maturiteit. Daarnaast werd haar zedig karakter door zowel de medisch expert als de procureur-generaal openlijk in vraag gesteld. In haar geval was het ontkennen van de feiten dus voordeliger dan zelf als moreel verantwoordelijk uit deze zedenzaak te komen. Zowel Catteeuw als Desaever werden vrijgesproken, en uit de verklaring van de procureur-generaal kan worden afgeleid dat men De Bruyn mede verantwoordelijk achtte voor de vermeende feiten.³⁴

Anders dan vaak is aangenomen, valt de rol die slachtoffers zelf speelden in zedenzaken niet te onderschatten. Wat ze wel, of net niet zeiden – in onder andere de getuigenverklaringen – moet als een actief proces beschouwd worden waarbij ze inspeelden op sociale en culturele verwachtingen in de samenleving. Door al dan niet aangifte te doen en door spontane reacties zoals verzet en angst aan te halen in hun ondervragingen, konden ze zichzelf en hun reputatie op een actieve manier verdedigen. In de twintigste eeuw vond een verschuiving plaats, zo stelt Bourke, waarbij de individuele identiteit van zowel het slachtoffer als de beschuldigde belangrijker werden. Een verkrachting of aanranding van de eerbaarheid was dus niet meer enkel een aanval op de eer van de familie van het slachtoffer, maar werd eveneens een aanval op de individualiteit en de emotionele toestand van het slachtoffer. Die individualiteit – het gedrag en de emoties van het slachtoffer – was een belangrijke factor in het beoordelen van de beschuldigingen.³⁵ Vooral nog leek deze evolutie vooral

Vader 16

Ik laat U weten van hetgeen ik ingetrokken heb, en hetgeen ik heb uitgegeven. Hetgeen ik ingetrokken heb op 3 weken dat is 165 frank en heb 166.66 frank uitgegeven, dan blijft er nog 1.66 fr. te kost maar dat zal ik U effen laten. ik heb uitgegeven voor den bakker, huishuur, lont 8 weken, verzekering 8 weken, kosten van den tram, Brood en Brood voor de 2 mannen, en licht en vuur hun eten op 3 weken is niets te sech. Louis en Lore is van kosten af bij mij in den kost, en dat is niets te sech voor 2. Ik heb 40 fr. te sech, en dat boven ik nog voor het profijt voor U, dat alles effen is, dat ik nu het geld ga om laten. zal ik het U geven, maar de kosten in mijnen tram mocht en er af.

Eerste pagina van een brief die Héléne De Graeve aan haar vader schreef in 1922. Bron: RAB, HA ANTW, 3342: zaak De Graeve

de druk op jonge meisjes te versterken om ten allen prijzen te ontkennen dat er fysiek contact was geweest, ook al waren zij onmiskenbaar slachtoffer van seksueel geweld.

Conclusie

Dit artikel startte met het verhaal van Maria De Wachter, een vijftienjarig meisje dat elke vorm van fysiek contact met beklaagde Jan Benoit Pieters ontkende ondanks verschillende getuigenverklaringen die bevestigden dat de man in kwestie haar lastig viel. Waarom ontkende ze dan toch die feiten? Het was voor het slachtoffer niet enkel een zaak over aanranding, maar het was eveneens een zaak die haar morele reputatie op het spel zette. De verklaringen van Pieters suggereerden dat het om een wederzijdse relatie ging, en die verklaringen vormden een te groot risico voor het slachtoffer. Zij kende namelijk de culturele en sociale verwachtingen in de maatschappij, de heersende ideeën over vrouwelijke seksualiteit en de bestaande verkrachtingsmythes. Door het ontkennen van de feiten kon De Wachter het narratief over zichzelf en haar reputatie actief controleren. Dat deed niet alleen zij: slachtoffers van zedendelicten gebruikten wel vaker het bestaande discours rond seksualiteit, en zetten het op strategische manieren in om zichzelf te verdedigen. Het idee dat slachtoffers geen rol speelden in deze zaken en dat ze de

gerechtprocedure passief ondergingen, moet dus grondig genuanceerd worden.³⁶

Ook artsen stonden onder invloed van sociaal-culturele denkbeelden in verband met (vrouwelijke) seksualiteit, die ze op hun beurt door middel van hun onderzoek en medische verslagen bevestigden. Zo werden slachtoffers van seksueel geweld in medische verslagen gereduceerd tot een passief onderzoeksobject. In de Belgische rechtspraak was er geen interesse voor de ervaringen of de mentale toestand van de vrouwen in kwestie; enkel hun lichaam vormde het object van het onderzoek. Daarnaast was de invloed van de cultureel gevormde verkrachtingsmythes ook in het medisch onderzoek op te merken: door een onderscheid te maken tussen seksuele volwassenheid en seksuele maturiteit werd er ingespeeld op het idee dat meisjes of vrouwen die voldoende ontwikkeld waren, in staat geweest moesten zijn om zich te verzetten. Fysieke elementen werden hierbij aan morele karakteristieken gelinkt, waardoor er een groot deel van de verantwoordelijkheid bij het slachtoffer gelegd kon worden.³⁷

Slachtoffers van seksueel geweld werden tijdens het gerechtelijk onderzoek geconfronteerd met culturele opvattingen over vrouwelijke seksualiteit en verkrachtingsmythes die ook de visies van gerechtartsen kleurden. Ze moesten zich telkens verantwoorden en hun eigen morele reputatie trachten te verdedigen, zelfs wanneer er getuigen waren of wanneer ze de juridische leeftijd van seksuele volwassenheid nog niet bereikt hadden. Het is een vergeten, maar desalniettemin cruciale stem in de geschiedenis van seksueel geweld en van genderverhoudingen in het algemeen.

- 1 Rijksarchief België in Beveren (RAB), *Hof van Assisen, Antwerpen (HA ANTW)*, nr. 3208: zaak Pieters Jan Benoit (1915).
- 2 W. Ruberg, 'Onzekere kennis. De rol van forensische geneeskunde en psychiatrie in Nederlandse verkrachtingszaken (1811-1920)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9:1 (2012) 87-110.
- 3 J. Bourke, 'Police Surgeons and Sexual Violence: A History', *The Lancet (British Edition)* 390:10094 (2017) 548-549; J. Bourke, *Disgrace: Global Reflections on Sexual Violence* (Pirai 2022) 20-21.
- 4 V. Bates, *Sexual Forensics in Victorian and Edwardian England: Age, Crime and Consent in the Courts* (Londen 2015).
- 5 L. Tuybens, *Verloren Intimiteit: Medische expertise bij aanrandings- en verkrachtingszaken in België (1850-1900)* (Onuitgegeven meesterproef KU Leuven 2017).
- 6 Dit artikel is gebaseerd op het onderzoek van J. De Lannoy, *Stilte in de rechtbank. Lichaam, geest en gender in Belgische strafzaken rond zedenfeiten tussen 1895 en 1925*, (onuitgegeven meesterproef KU Leuven 2022).
- 7 L. Stevens, *Strafrecht en seksualiteit: de misdrijven inzake aanranding van de eerbaarheid, verkrachting, ontucht, prostitutie, seksreclame, zedenschennis en overspel* (Antwerpen 2002) 173-176.
- 8 J. Carlier, 'Seksuele geschiedenis 'van onderuit'. Een casestudy van Antwerpse strafdoossiers in zedenzaken (1920-1940)', *Historica* 30:3 (2007) 22-24.
- 9 Stevens, *Strafrecht*, 27-64.
- 10 Stevens, *Strafrecht*, 49-64.
- 11 Stevens, *Strafrecht*, 155-188.
- 12 A. Adam, *A History of Forensic Science: British Beginnings in the Twen-*

tieth Century (Abingdon 2017) 22-25; K. Velle, 'Medisch onderwijs en de professie: de gerechtelijke geneeskunde in België in de 19e eeuw', *GEWI-NA/TGGNWT* 16:3 (2012) 171-186.

- 13 Tuybens, *Verloren Intimiteit*.
- 14 Bates, *Sexual Forensics*, 25-50; Tuybens, *Verloren Intimiteit*, 63-73.
- 15 Bates, *Sexual Forensics*, 120.
- 16 M. Harvey en M. Koss, *The Rape Victim: Clinical and Community Interventions* (Newbury Park 1991) 30.
- 17 RAB, *HA ANTW*, 3296: zaak Catteeuw en Desaever.
- 18 Velle, 'Medisch onderwijs en de professie'.
- 19 W. Ruberg, 'Hysteria as a Shape-Shifting Forensic Psychiatric Diagnosis in the Netherlands ca. 1885-1960', *Gender & History*, 2022 <https://doi.org/10.1111/1468-0424.12605>; Ruberg, 'Onzekere kennis'.
- 20 W. Ruberg, 'Trauma, Body, and Mind: Forensic Medicine in Nineteenth-Century Dutch Rape Cases', *Journal of the History of Sexuality*, 22:1 (2013) 85-104.
- 21 L. Bergers, 'A Culture of Testimony. The Importance of 'speaking witnesses' in Dutch sexual Crimes Investigations and Trials, 1930-1960', in: L. Bergers, P. Dirven, W. Ruberg and S. Serrano Martínez (red.), *Forensic Cultures in Modern Europe* (Manchester 2023) 49-70.
- 22 J. Art, 'The Cult of the Virgin Mary, or the Feminization of the Male Element in the Roman Catholic Church? A Psycho-Historical Analysis', P. Pasture en J. Art, *Gender and Christianity in Modern Europe: Beyond the Feminization Thesis* (Leuven 2012) 73-83.
- 23 RAB, *HA ANTW*, 3157: zaak Van Nuffel Carolus.
- 24 Tuybens, *Verloren intimiteit*, 63-73.
- 25 RAB, *HA ANTW*, 3157: zaak Van Nuffel Carolus.
- 26 J. Bourke, 'Sexual Violence, Bodily Pain, and Trauma: A History', *Theory, Culture & Society* 29: 3 (2012) 25-51.
- 27 RAB, *HA ANTW*, 3296: zaak Meerbergen Petrus (1921).
- 28 O. Moscucci, *The Science of Woman: Gynaecology and Gender in England, 1800-1929* (Cambridge 1993) 114-127.
- 29 RAB, *HA ANTW*, 3269: zaak Steenweg Petrus (1920).
- 30 RAB, *HA ANTW*, 3372: zaak Helsen Frans (1923); RAB, *HA ANTW*, 3316: zaak Catteeuw en Desaever (1921); RAB, *HA ANTW*, 3269: zaak Steenweg Petrus (1920).
- 31 J. Carlier, "'De wil tot weten" en de "list van de leugen". Methodologische suggesties voor de historische kritiek van gerechtelijke bronnen met het oog op de studie van seksualiteitsbeleving *from below*', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 38:3-4 (2008) 297-322.
- 32 RAB, *HA ANTW*, 3195: zaak Seneelen Jozef (1913).
- 33 RAB, *HA ANTW*, 3342: zaak De Graeve Petrus (1922).
- 34 RAB, *HA ANTW*, 3316: zaak Catteeuw en Desaever (1921).
- 35 Bourke, 'Sexual Violence'.
- 36 RAB, *HA ANTW*, 3208: zaak Pieters Jan Benoit (1915).
- 37 RAB, *HA ANTW*, 3157: zaak Van Nuffel Carolus (1909).

Assurantheit en geilheit

Representaties van vrouwelijke seksualiteit in de Republiek tussen 1710 en 1740

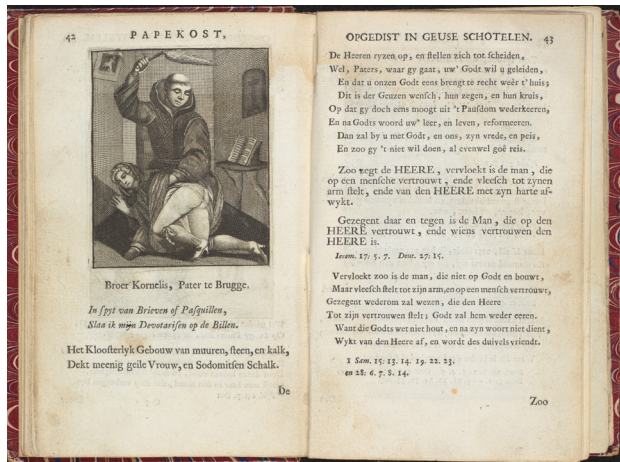
Satirische illustratie van pater 'Kornelis' die een non op haar blote achterwerk slaat met een zweep. Uit: Laurentius Steversloot, *Papekost, opgedist in Geuse schotelen* (Blokzijl 1720) p. 42.

Na pornografische hoogtijdagen in de Republiek tussen 1670 en 1710 daalde in de eerste decennia van de achttiende eeuw het aantal seksueel expliciete romans. Dit viel samen met een toenemende zedenwetgeving en strikte seksuele normen. Dit artikel analyseert het discours rond vrouwelijke seksualiteit via een selectie bronnen die tot nu toe een beperkte rol kende in de historiografie over seksuele representaties.

In 1730 werd in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden een plakkaat tegen sodomie afgekondigd waarin stond dat elke schuldige tot de brandstapel veroordeeld zou worden. De term 'sodomie' is afgeleid van het Bijbelse verhaal over Sodom en Gomorra. Hoewel sodomie een breed concept was voor alle vormen van seksualiteit die niet gericht waren op voortplanting, werd de term het meest geassocieerd met seks tussen twee personen (veelal mannen) van hetzelfde geslacht. In de twee jaar na publicatie van het plakkaat werden zeker honderd mannen in de Republiek ter dood veroordeeld en terechtgesteld.¹ Hoewel de ontdekking van een 'netwerk van sodomieten' in Utrecht de aanleiding voor de processengolf vormde, was het vervolgen van sodomieten in de Republiek reeds enkele decennia aan de gang. Dit was

Auke van Meer

Auke van Meer (2000) is Research Masterstudent Historical Studies aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. In 2023 behaalde hij cum laude een Bachelor of Arts in Geschiedenis. Dit artikel is een herschreven versie van zijn bachelorscriptie.

Satirische illustratie van de 'biegt' van een non bij een pater. Uit: Laurentius Steversloot, *Papekost, opgedist in Geuse schotelen* (Blokzijl 1720) p. 40. Bron: Koninklijke Bibliotheek Nederland & Universiteitsbibliotheek Amsterdam (OTM: O 60-3331)

een opmerkelijke wenteling van zaken in vergelijking met de zeventiende eeuw, waarin nauwelijks sodomieprocessen in de Republiek plaatsvonden.²

Deze veranderingen stonden niet op zichzelf. De eerste decennia van de achttiende eeuw kende de Republiek verschillende zedenoffensieven, specifiek gericht op seksueel ongewenste praktijken en teksten. Zo werd prostitutie harder aangepakt en kwam er een stevigere naleving van censuur op 'obscene werken', in het bijzonder seksueel expliciete teksten.³ Ook dit vormde een scherpe tegenstelling met het einde van de zeventiende eeuw. Tussen circa 1670 en 1710 kende de Republiek volgens Inger Leemans namelijk een hoogtijperiode in de productie van libertijnse seksuele literatuur met het verschijnen van romans als *Jan Stront* en *D'openhertige juffrouw*. Vanaf 1710 liep dit terug door het overlijden van een aantal prominente drukkers van erotica, zoals Timotheus ten Hoorn, in combinatie met zedenoffensieven die pleitten voor een 'verburgerlijking' van de stedelijke cultuur.⁴

Onderzoek naar Nederlandstalige seksuele literatuur in de eerste helft van de achttiende eeuw is tot nu toe beperkt gebleven. De nadruk lag, naast het einde van de zeventiende eeuw, vooral bij Nederlandse, Engelse en Franse teksten in de tweede helft van de achttiende eeuw. Daarom onderzoekt dit

artikel hoe vrouwelijke seksualiteit werd gerepresenteerd in seksuele literatuur tussen 1710 en 1740.

Het doel van dit artikel is niet om omschrijvingen van seksuele handelingen te analyseren, maar wel de opvattingen en meningen over die omschreven seksuele handelingen. Door woordkeuzes, concepten en omschrijvingen in diverse bronnensorten te vergelijken, reflecteren we over de representatie van vrouwelijke seksualiteit in de bronnen. In dit artikel worden ideeën die meerdere auteurs doorheen de verschillende bronsoorten delen naast elkaar gelegd, waardoor we gedeelde of overlappende normen kunnen vaststellen. Deze normen geven een indicatie van de dominante ideeën over vrouwelijke lust in de achttiende eeuw.

De drie gebruikte brontypes komen voort uit de ‘populaire’ cultuur: kritiekschriften gericht tegen katholieken, liederenbundels en reisromannetjes. Deze heterogene bronnen zijn geselecteerd op basis van hun doelgroep en het bereik. Alle bronnen zijn gericht op een breed publiek en kennen een relatief eenvoudig taalgebruik. Het doel hiervan is inzicht te krijgen in populaire meningen over vrouwelijke seksualiteit. Dit artikel zal dus geen uitspraken doen over wetenschappelijke theorieën rond de ‘seksuele aard’ van de vrouw, zoals reeds onderzocht door historici als Thomas Laqueur en Karen Hollewand. De ‘natuurlijkheid’ van vrouwelijke seksualiteit zal wel sporadisch voorbijkomen, maar de conclusies zullen zich vooral focussen op populaire opvattingen over vrouwelijke seksualiteit en de daaruit volgende seksuele normen.

Vrouwelijke seksualiteit in de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw

Over de lust van de vrouw in relatie tot de ‘vrouwelijke natuur’ in Europa en de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw bestaat een historiografisch debat. Enerzijds wordt de achttiende eeuw in West-Europa door verschillende historici als een tijd van vooruitgang en groeiende vrijheden, inclusief vrouwelijke emancipatie, omschreven. Tegelijkertijd wordt er door andere historici gewezen op veranderende opvattingen over vrouwelijke seksualiteit, die vrouwelijk seksueel verlangen als ‘onnatuurlijk’ verklaarden.

Volgens Jonathan Israel begonnen Verlichte denkers als Spinoza en Hadriaan Beverland in de zeventiende eeuw te schrijven over de seksuele gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen. De opvatting dat seksualiteit een ‘menselijk verlangen’ zou zijn dat door ieder mens evenveel behartigd werd en dan ook niet als taboe voor mannen of vrouwen zou moeten worden bestempeld, werd volgens Israel in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw steeds dominant in Europa.⁵ Deze stelling lijkt deels te worden tegengesproken door de bevindingen van Thomas Laqueur. Die stelt juist dat er door de ontwikkeling van de Verlichte ideeën minder (seksuele) emancipatie van vrouwen plaatsvond. Door wetenschappelijke ontwikkelingen zouden vrouwen niet langer gezien worden als imperfecte mannen, maar als een apart geslacht met eigen karakteristieken. Tot de vrouwelijke karakteristieken zou volgens Laqueur een complete afwezigheid van seksuele verlangens behoren: iedere seksuele behoefte van vrouwen werd bestempeld als ‘onnatuurlijk’.⁶

Faramerz Dabhoiwala neemt een soort middenpositie in. Volgens hem zijn Verlichte ideeën over vrijheid in de zeventiende en achttiende eeuw een belangrijke factor voor het ontstaan van een ‘modern Westers’ seksueel liberaal gedachtegoed. Hij omschrijft dit niet als een continue stroming, maar beargumenteert wel dat de (Verlichte) ideeën over religieuze tolerantie en vrijheid van godsdienst leidden tot meer seksuele vrijheid.⁷ Dit gold echter niet voor vrouwen. Het beeld van vrouwen als seksueel passieve wezens was rond 1800 algemeen ingeburgerd in West-Europa volgens Dabhoiwala.⁸ Over deze omschrijving van de vrouw als seksueel passief wezen lijkt een bredere historiografische consensus te zijn. Amanda Pipkin stelt dat literaire ideeën over vrouwelijke seksuele passiviteit in de Republiek al in de zeventiende eeuw sterk aanwezig waren. Seksueel ervaren vrouwen werden als ‘gevaarlijk’ gezien en jonge maagden genoten een hoger geloofwaardigheidsgehalte dan (voor het huwelijk) seksueel actieve vrouwen.⁹

Karen Hollewand komt tot vergelijkbare conclusies. Ze omschrijft de eerder genoemde schrijver Beverland als een radicale denker in de zeventiende-eeuwse Republiek die enerzijds mannen aanspoort tot een seksueel liberaal leven (inclusief het onderhouden van buitenechtelijke seksuele betrekkingen) en tegelijkertijd een mening heeft over vrouwelijke seksualiteit die juist goed aansluit bij de ideeën van religieuze conservatieven. Beverland ageerde fel tegen de relatieve bewegingsvrijheid van vrouwen in de Republiek die volgens hem zou leiden tot seksueel onacceptabel gedrag. Vrouwelijke seksuele lust zou, volgens Beverland, een substantieel onderdeel zijn van de vrouwelijke natuur, maar als vrouwen ernaar zouden handelen via een open seksuele levensstijl, dan zouden ze schaamteloos en onzedelijk zijn. Deze mening werd gedeeld door mannelijke tijdgenoten, die stelden dat vrouwelijke seksuele activiteit zoveel mogelijk ingeperkt moest worden om haar goede reputatie en eer te bewaren.¹⁰

Terwijl Verlichte ideeën over emancipatie als bewijs voor groeiende seksuele gelijkwaardigheid in de Republiek beschouwd kunnen worden, wijzen toenmalige wetenschappelijke ontwikkelingen er juist op dat vrouwelijke seksualiteit als minder natuurlijk werd beschouwd. En zelfs als vrouwelijke seksuele verlangens niet onnatuurlijk zouden zijn, was het vrijuit praktiseren van seksuele handelingen door vrouwen wel problematisch. Deze paradox tussen het natuurlijke aspect van vrouwelijke seksuele lust en het morele aspect van de onzedelijkheid staat centraal in de analyse van dit artikel.

Seksuele representaties en libertijnse ‘pornografie’

Pornografie heeft sinds 1980 langzaam maar zeker aandacht van historici gekregen. In 1988 beet Donald Haks voor de Nederlandstalige erotische literatuur het spits af. Hij benadrukt het belang van libertijnse ideeën in romans die als pornografisch te karakteriseren zijn.¹¹ In deze romans waren beschrijvingen van seksuele handelingen een primair motief, wordt seksualiteit als menselijke drijfveer afgebeeld en wordt ‘vrije liefde’ vanuit een natuurfilosofische opvatting verdeeld. De centrale rol van libertijnse ideeën in onderzoek naar vroegmoderne erotische geschriften, zowel in de Republiek

Anoniem, De nieuwe vermeerderde Haagse Joncker, of 't Amsterdamse Salet juffertje (Amsterdam 1717) p. 15. Bron: Google Books

als in de rest van Europa, heeft na Haks een uitgebreide navolging gevonden.¹²

Recentere onderzoek poogt niet zozeer literaire werken binnen een pornografisch raamwerk te plaatsen, maar pornografie als literaire categorie voor vroegmoderne werken juist te mijden. Zo suggereerde Leemans om verder te kijken dan enkel libertijnse literatuur,¹³ en stipt Sarah Toulalan het verschil aan tussen 'pornografie' (waarbij het zou gaan om expliciete omschrijvingen) en 'erotica' (waar ook teksten met minder expliciete seksuele verwijzingen en/of louter metaforen of suggesties onder vallen).¹⁴ Ian Moulton gaat hierin nog een stap verder en omschrijft libertijnse literatuur als 'elite texts' die geen compleet beeld schetsen van de volledige productie van erotische werken. Volgens Moulton is het problematisch om een vroegmoderne definitie van 'pornografie' te formuleren vanwege het gevaar voor een anachronistische invulling ervan. Daarom spreekt Moulton van 'erotische representatie' om erotisch getinte literatuur en visuele bronnen tot het einde van de achttiende eeuw te omschrijven.¹⁵

Voortbouwend op Moulton worden in dit artikel geen 'traditionele' als pornografisch aangestipte libertijnse romans geanalyseerd, maar religieuze kritiekschriften, liederenbundels en reisromannetjes. Deze bronnen worden dan expliciet ook niet als 'pornografisch' bestempeld, maar als 'seksuele representaties'.

Waar in men hoerery, en Sodoms zonden pleegt: onzedelijke seksualiteit in anti-katholicistische geschriften

Religieuze auteurs waren sterk betrokken bij het publieke discours omtrent seksualiteit. Hun primaire doel hierbinnen was het reguleren van (voornamelijk vrouwelijk) seksueel gedrag conform de christelijke ideeën over acceptabele seksualiteit.¹⁶ Naast het uitleggen van de eigen ideeën over seksuele kuisheid, werden religieuze seksuele dogma's ook ingezet om kritiek te geven op de zogenaamde immoraliteit van andere religieuze stromingen. Het in 1720 gepubliceerde werk *Papekost* is hier een fraai voorbeeld van. In dit werk levert predikant Laurentius Steversloot in rijm een flinke dosis kritiek op de 'papisten', oftewel katholieken, die volgens hem verantwoordelijk waren voor het moreel verval in Europa.

Katholieken zouden "Sodomietsche Beesten" en "Hoere-voogden" zijn, terwijl nonnenkloosters plaatsen zouden zijn "waar in men hoerery, en Sodoms zonden pleegt". Als klap op de vuurpijl wordt het biechtritueel afgeschilderd als een seksuele interactie tussen de biechtvader en de 'devotarissen' waarbij expliciete gravures illustreren hoe biechtvaders devotarissen slagen op de blote billen geven.¹⁷

Hoewel de Staten van Holland het werk van Steversloot al snel verboden wegens te obscene, stond Steversloot niet alleen met zijn combinatie van religieuze kritiek en seksueel immoreel gedrag. Het anoniem gepubliceerde *Anatomie ofte ontleding van het verderffelyk dessein der paaps-gesinde* (1730) bevat weliswaar geen expliciete omschrijvingen van vermeende seksuele activiteiten in katholieke instellingen, maar de inhoudelijke kritiek kent veel overeenkomsten. Zo worden pausen als sodomieten gekarakteriseerd en de beginnelen van het katholieke geloof omschreven als "Simonie, Hoeren, Toverye". Ironisch genoeg beklaagt de auteur zich over het feit dat katholieken hetzelfde zouden doen, namelijk het uitmaken van Luther en Calvijn voor "Hoere-jagers en Sodomiten".¹⁸

Een derde voorbeeld van een dergelijk kritiekschrift is de *Historie des Pausdoms* uit 1725 door Jacob Campo Weyerman, die in de eerste decennia van de achttiende eeuw een veelvoud aan satirische periodieken publiceerde. In zijn *Historie* geeft Weyerman een uitgebreide opsomming van katholieke bijgelovigheden die hij als onheilig beschouwt. Zo bekritiseert hij een non die het klooster verliet, een "openbaare hoer" werd, vervolgens terugkeerde en na het knielen bij een beeld van Maria met kind vergiffenis en een plek in de hemel kreeg. Daarnaast omschrijft hij de "Roomsche kerk" als een "moeder der hoererye" en stelt hij dat nonnen hun benen "geditaleert" zouden hebben aan alle behoeftige voorbijgangers.¹⁹

De frequente aanduiding van katholieken als hoeren is opvallend. Binnen het vroegmodern christelijk discours is dit deels te verklaren via de omschrijving van vijanden van christenen als de "hoer van Babylon" in *Openbaring 17-18*, waar Weyerman ook expliciet naar verwijst.²⁰ De aanduiding van tegenstanders (in dit geval katholieken) van christenen (in dit geval protestanten) als 'hoer' heeft dus in eerste instantie een religieuze lading. Daarnaast is er echter ook een seksuele connotatie. Vrouwen die seksueel 'onkuis' gedrag vertonen worden expliciet als 'hoer' aangeduid, en er is veelvuldige koppeling tussen sodomie en hoerery. Deze koppeling, in combinatie met de expliciete seksuele omschrijvingen en gravures van Steversloot, demonstreren hoe vrouwelijke seksualiteit in dit religieuze discours als een onzedelijke en zondige activiteit werd gezien. Door dit te koppelen aan de kern van het katholicisme worden katholieke vrouwen als seksueel onkuis neergezet. Het beklag van de anonieme auteur dat Luther en Calvijn door katholieken ook voor seksueel onreine figuren worden uitgemaakt, demonstreert de intense verwevenheid tussen religieuze kritiek en seksualiteit.

Een vrouw telt haar geld terwijl er een duivel listen en streken in haar oor spuit. Uit: Francois Vrouwaert, *D'openhertige juffrouw, of d'ontdekte geveinsdheid*. Tweede Deel (Leiden 1699) titelblad.

Bron: Google Books

Daer vind ick by de Jongmans groot vermaeck: beminning, liefde en seksualiteit in liederenbundels

Het belang van liederenbundels in het onderzoek naar seksuele normen ligt in de laagdrempeligheid en de wijdverbreide populariteit van liederen in de achttiende eeuw. Deze liederen gingen vaak over alledaagse onderwerpen en dreven geregeld de spot met maatschappelijke verschijnselen. Zo werd ook (vrouwelijke) seksualiteit een veelbesproken onderwerp, vaak in de vorm van een toenadering van een jongeman tot een jongedame of andersom, of in de vorm van een gesprek tussen een autoritair figuur (bijvoorbeeld een vader) en een dochter of jong meisje.

Hetgeen opvalt in de liederenbundels, is dat zowel heren toenadering zoeken tot dames als andersom. In *De nieuwe*

Harleveensche doedel-sak, samengesteld door de Amsterdamsche dichter Kaspar van Regten en uitgegeven in 1721, zijn hier meerder voorbeelden van te vinden. In een lied genaamd 'Vryagie tusschen Krelis en Tryn' probeert het meisje Tryn de jongen waar ze een oogje op heeft, Krelis, te verleiden tot seks, daar ze "haer Maegdom niet meer spaaren" wil. Krelis gaat hier niet op in, omdat hij al een "ander Maysje" op het oog heeft. Tryn laat zich echter niet makkelijk afschepen en probeert Krelis alsnog te verleiden door hem haar borsten te laten zien. Krelis is daar echter niet van gediend en zegt dat het "geen meyt" past om zich zo onfatsoenlijk te gedragen. In een ander lied genaamd 'Boere-zang tussen Koen en Leysje' zoekt de jongeman, Koen, toenadering tot Leysje omdat hij haar wil "minnen". Leysje wijst hem echter bot af: ze noemt hem een "grote sot" en een "scharreminkel", waarna Koen zich gaat bedrinken om van de teleurstelling bij te komen.²¹

Enkele voorbeelden van gesprekken tussen een autoritair figuur en een dochter of jong meisje zijn te vinden in de liedbundel *De nieuwe vermeerderde Haagse joncker* (1717). In het lied 'Biegt van een Dogter, aen haar Vader' heeft een katholieke vrouw seks gehad met een man waarmee ze niet getrouwd is, waarna ze naar haar biechtvader gaat om het op te biechten. Hij zegt het niet erg te vinden en vergeeft haar al haar zonden. Tot slot vraagt de vrouw aan haar biechtvader om haar "soete sondaer" waarmee ze seks heeft gehad, ook niet te hard te straffen, maar, indien hij komt biechten, hem als "straf" opgeeft dat hij haar opnieuw "bemint".²² In het lied 'Werelds Lust en Afkeer' uit de bundel *De oprechte Sandtvoorder* (1720) voert een vader op leeftijd een gesprek met zijn dochter. Tot afkeer van de vader geeft de dochter aan graag langs te gaan bij "waerden", want "daer vind ick by de Jongmans groot vermaeck" en "kust men ons altijd weer". Daarnaast vragen de aanwezigen haar altijd "om maegdom of om eer". Nadat de vader uitlegt hoe het gedrag van zijn dochter zijn "herte breekt" vanwege haar keuze voor het kwade in plaats van het goede, trekt de dochter bij en belooft ze zich te onderwerpen aan God.²³

Een belangrijk element van deze liederen betreft het omschreven gedrag van de jongedames. De vrouwen worden in de liederen neergezet als brutaal en wellustig. Ze gaan graag op zoek naar muziek en vermaak, onder andere in de vorm van drinken en dansen, hetgeen door veel tijdgenoten als een maatschappelijk gevaar werd gezien vanwege de associatie met obscene gedrag en prostitutie.²⁴ Indirect zit er een morele les in de spot verpakt, zoals te zien in de expliciete ommekeer van de dochter van de oude vader van het kwade naar het goede. Door te stoppen met drinken en dansen gaat de dochter naar de goede kant volgens het idee van de vader, namelijk vroom en trouw aan God.

Hoe weinige Juffers van eenen goedaardigen zachten inborst zyn: vrouwelijkheid en het karakter van verleidsters in reisromannetjes

De derde broncategorie, reisromannetjes, is waarschijnlijk de minst seksueel expliciete categorie van de drie brontypes in dit artikel. In contrast met de romans uit de zeventiende

eeuw zijn de omschrijvingen van seksualiteit in deze reisromannetjes zo weinig gedetailleerd, dat het dubieus is om deze als erotische of überhaupt seksuele representaties te betitelen. Deze bronnen zijn toch opgenomen in dit artikel door de zeer uitgesproken aard over vrouwen en vrouwelijkheid. Er worden namelijk veel ideeën in gedeeld die op een bijzondere manier inkijk geven in maatschappelijke opvattingen over vrouwelijke seksualiteit.

Een voorbeeld van een dergelijke reisroman betreft *Het avontuurlyk zomer-tochtje* uit 1734. In deze roman trekken twee ongetrouwde Haagse vrienden door de Republiek. Onderweg trekken ze op met andere reizigers. Een van hen vertelt een verhaal over toen het gezelschap in een herberg te Dieren logeerde. Op een avond komt de dienstmeid van de herberg, Tryntje, naar de kamer van Charles. Tryntje pakt zijn hand, laat hem haar borsten voelen en wil hem “in ’t bed wat gezelschap houden”. Charles heeft hier geen interesse in en zegt “geen gezelschap in ’t bed van node” te hebben. Tryntje dringt nog aan, maar nadat hij heeft gewaarschuwd om beklag te gaan doen bij haar baas, vertrekt ze uiteindelijk. De hoofdpersoon begint na haar vertrek te “schudden van [het] lagchen” en hij kan zich niet genoeg “verwonderen” over de “assurantheit en geilheit van die boere meid”. De volgende ochtend vertelt Charles het nachtelijk voorval aan de rest van de groep, waarna het gezelschap in lachen uitbarst en de dienstmeid belachelijk maakt.²⁵

Vervolgens gaat het reisgezelschap per schuit verder richting Rozendaal en ontstaat er onderweg een interessant gesprek over vrouwen. De anonieme “reisbroeder” van de hoofdpersoon krijgt de vraag waarom hij ongetrouwd is. Vervolgens begint de reisbroeder een monoloog waarin hij stelt “geen vyand van ’t huwelyk” te zijn en “veel respect” te hebben “voor dat zoet geslacht”, maar dat hij zoveel verhalen hoort over “hoe weinige Juffers van eenen goedaardigen zachten inborst zyn, hoe weinige een kuisch en eerlyk gedrag houden, hoe weinige zich de autoriteit van den man onderwerpen en niet heerschzugtig zyn” dat hij liever in “vrijheid” wil blijven dan zich aan “slavernij” in het huwelyk te onderwerpen. Hij vertelt dat hij, onder honderd vrouwen, er “nauwlyks twe” heeft aangetroffen die de “kuisheit, zedigheit, onderwerping, vriendelykheit, verstand, godtsvreze, zuinigheit, en oprechte tedere liefde” bezitten die de ideale vrouw in zijn ogen dient te hebben.²⁶

In de roman *De wandelaars of vermakelyke reyze* (1733) zijn vier personen op voetreis. Op doorreis in het dorp Avenhorn gaat het gezelschap bij waardin Geertje iets eten. Nadien hoort het gezelschap opeens veel kabaal. Wanneer ze gaan kijken, blijkt dat Geertje haar man “op zyn aangezicht trommelde”. Pas nadat de dienstmeid komt helpen, kan de man loskomen. De reizigers vragen de waardin wat er aan de hand is. Zij zegt dat ze haar man heeft betrapd in de stal met de dienstmeid, waar zij “onbehoorlyke dingen met malkanderen” aan het doen waren. Ze zegt verder dat ze al een vermoeden had van het overspel omdat ze “eenen drogen Klaas in ’t bed” heeft, die dus blijkbaar “het geen my wettig toe komt by hoeren en snollen brengt”. Vervolgens komt buurvrouw Mary aangelopen die de geluiden van de vechtpartij

gehoord had. Mary vraagt aan Geertje waar ze een probleem van maakt. Volgens Mary gaan iedere man en vrouw in het dorp namelijk weleens “een plyziertje” buiten hun huwelijkspartner zoeken. Geertje vraagt waar Mary zich mee bemoeit en zegt dat ze haar “ook voor eenen Hoer van myn man hou”. Dit accepteert Mary niet en ze eist dat Geertje dit terugneemt: “Durft gy my voor eene Hoer uitschelden? [...] Al was ik het, zo wil ik van u niet geheten worden, nog met zo eenen naam ter Kerk.” Geertje weigert en er ontstaat (wederom) een vechtpartij. Nadat Mary Geertje tegen de grond heeft geslagen, zegt ze dat dit haar verdiende loon is voor de manier waarop ze haar man en buurvrouw behandelt.²⁷

De passages in deze romans geven een aantal interessante ideeën over vrouwelijke seksualiteit. Allereerst wordt de vrouw duidelijk neergezet als een wellustig figuur die actief op zoek gaat naar seksuele contacten. Dit wordt op twee manieren beoordeeld: enerzijds komt er in de gesprekken naar voren dat het zoeken naar seksualiteit vaker gebeurt en daarom geen enorme verbazing behoeft. Tegelijkertijd worden de vrouwen die dit expliciet doen (in het bijzonder door mannelijke actoren) omschreven als brutaal en onbeschoft. Daarbij wordt de term ‘hoer’ als enorm beledigend ervaren, zelfs wanneer iemand overspel pleegt. Dat Mary weigert om met deze term naar de kerk te vertrekken, toont aan dat dit voor haar een kwestie van persoonlijke eer is.

Tegelijkertijd spreken de romans echter tussen de regels door ook van de normalisering van prostitutie in steden, ondanks de morele afkeer daarvan. Uitbaters van een herberg zeggen dat zij hun ogen “sluiten al willens” omdat ze goed kunnen verdienen aan gasten die voor seksuele avontuurtjes komen.²⁸ In een gesprek over hoe hij zijn hoge leeftijd heeft bereikt, geeft een oude man aan dat hij “nooit sterken drank” heeft gebruikt en nooit “liefhebber van hoeren” is geweest.²⁹ Dit toont aan dat het gebruik van ‘hoer’ als scheldwoord breder gebruikt wordt dan louter als aanduiding van vrouwen die zich prostitueren, hetgeen doet denken aan de meerdere lagen in het gebruik van de term in de kritiekschriften tegen katholieken.

Conclusie

In dit artikel is naar voren gekomen dat vrouwelijke seksualiteit voor een aanzienlijk deel werd omschreven en beoordeeld vanuit een sterk religieus gekleurd, patriarchaal discours. Niet alleen wordt dit duidelijk door de Bijbelse oorsprong van termen als ‘sodomie’ en ‘hoer’, maar de term ‘hoer’ speelt ook buiten de Bijbelse afkomst een belangrijke rol. Het brede gebruik van de term om vrouwen te omschrijven die sterk uiteenlopende seksuele handelingen plegen – of het nu gaat om seks met geestelijken, het verleiden van mannen door hun borsten te tonen of het plegen van overspel – demonstreert dat ‘hoer’ een wijdverbreide aanduiding was om vrouwen die (seksueel) een morele grens passeerden aan te duiden. Wat in alle verschillende contexten naar voren komt, is het patroon van een actieve, brutale, wellustige verleidster die de geldende morele grens overschrijdt.

Het ‘natuurlijke’ seksuele verlangen van de vrouw wordt, in de gevallen waarin het concreet benoemd wordt, niet ter

discussie gesteld. Wanneer een vrouw echter openlijk uiting geeft aan deze verlangens, staat er een moreel oordeel voor deze vrouw tegenover. Deze bevindingen corresponderen met het door Dabhoiwala en Pipkin beschreven maatschappelijke ideaal van de vrouw in de achttiende eeuw als seksueel passief, alleen bevestigen ze de these van Dabhoiwala niet. De oordelen die er geveld worden over seksueel actieve vrouwen – zelfs wanneer er niet expliciet de term ‘hoer’ wordt gebruikt – tonen ons namelijk dat het problematiseren van buitenechtelijke seksuele activiteiten van vrouwen ook in de achttiende-eeuwse Republiek bediscussieerd werd. De seksuele representaties van vrouwelijke seksualiteit demonstreren dus een restrictieve en terughoudende seksuele norm voor vrouwen, maar benadrukken tegelijkertijd hoe hier in de praktijk vaak vanaf geweken wordt.

In dit artikel werd bewust gekozen voor een bronnencorpus dat niet binnen de ‘traditionele’ libertijnse pornografie past om de patronen rond het beschrijven van vrouwelijke seksualiteit in deze populaire bronnen bloot te leggen. Hieruit blijkt dat er opmerkelijke overeenkomsten zijn tussen de ‘libertijnse’ kritiek van Beverland en zijn tijdgenoten en het populaire discours tussen 1710 en 1740. Deze overeenkomsten hebben vooral betrekking op de minder ‘libertijnse’ aspecten binnen erotische literatuur, namelijk het sterk reguleren van vrouwelijk seksueel gedrag. Er was dus een grote mate van continuïteit tussen de tijd van Beverland en de periode van de behandelde bronnen in dit artikel (waarvan sommige pas een halve eeuw na de publicatie van Beverlands *De Stolatae Virginitatis Iure* gepubliceerd werden). Of deze continuïteit louter toeval betreft, of een indicatie kan zijn van een minder radicale verandering op het gebied van denken over (vrouwelijke) seksualiteit dan voorheen gedacht in de historiografische theses over de achttiende eeuw, is aan de hand van dit beperkte bronnencorpus niet definitief aan te tonen. Maar het daagt ons wel uit om diverse seksuele representaties gedurende de achttiende eeuw blijvend kritisch te analyseren.

- 1 T. van der Meer, ‘Sodomy and its Discontents. Discourse, Desire, and the Rise of a Same-Sex Proto-Something in the Early Modern Dutch Republic’, *Historical Reflections* 33:1 (2007) 41-67, aldaar 47-48.
- 2 Van der Meer, ‘Sodomy and its Discontents’, 46-47.
- 3 L. van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1996) 198-208; I. Leemans, ‘Censuur als onmacht. De omstrede Nederlandse publieke ruimte’ in: M. Mathijssen (red.), *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 45-58, aldaar 49-50, 56-57.
- 4 I. Leemans, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (Nijmegen 2002) 300-305.
- 5 J. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750* (Oxford 2001) 86-88.
- 6 T. Laqueur, *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud* (10e druk; Cambridge-Londen 2003) 3-8; T. Laqueur, *Solitary Sex. A Cultural History of Masturbation* (New York 2003) 201, 209-210.
- 7 F. Dabhoiwala, *The Origins of Sex. A History of the First Sexual Revolution* (Londen en New York 2012) 80, 139-140.
- 8 Dabhoiwala, *The Origins of Sex*, 141-144.
- 9 A. Pipkin, *Rape in the Republic, 1609-1725. Formulating Dutch Identity* (Leiden 2013) 24-26, 119-120.
- 10 K. Hollewand, ‘Over de lust van de vrouw. Beverlands *De Stolatae Virginitatis Iure* (1679)’, *Jaarboek de Achttiende Eeuw* 53:1 (2021) 51-69, aldaar 56-66.
- 11 D. Haks, ‘Libertinisme en Nederlands verhalend proza 1650-1700’ in: G. Hekma en H. Roodenburg (red.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850* (Nijmegen 1988) 90-96.
- 12 R. Trumbach, ‘Erotic Fantasy and Male Libertinism in Enlightenment England’ in: L. Hunt (red.), *The Invention of Pornography. Obscenity and the Origins of Modernity, 1500-1800* (New York 1993) 254; K. Norberg, ‘The Libertine Whore. Prostitution in French Pornography from Margot to Juliette’ in: L. Hunt (red.), *The Invention of Pornography*, 225-226.
- 13 I. Leemans, ‘Lieve wellust! Erotica in de achttiende eeuw’, in *Spiegel der Letteren. Tijdschrift voor Nederlandse literatuurgeschiedenis en voor literatuurwetenschap* 46:3-4 (2004) 299-314, aldaar 307.
- 14 S. Toulalan, *Imagining Sex. Pornography and Bodies in Seventeenth-Century England* (New York 2007) 9-12.
- 15 I. Moulton, ‘Erotic representation, 1500-1750’ in: S. Toulalan en K. Fisher (red.), *The Routledge History of Sex and the Body. 1500 to the present* (New York 2016) 209-212.
- 16 Hollewand, ‘Over de lust van de vrouw’, 55, 58-60.
- 17 L. Steversloot, *Papekost, opgedist in Geuse schotelen. Handelende van de pausselyke opkomst, afgodery, en beeldendienst, mis, mitsgaders hun val en einde* (Blokzijl 1720) 40, 42.
- 18 Anoniem, *Anatomie ofte ontleding van het verderffelyk dessein der paaps-gesinde* (1730) 78-79, 11.
- 19 J.C. Weyerman, *De Historie des Pausdoms. Of een Verhaal van de dwaalingen en bygeloovigheden, dewelke van tyd tot tyd zyn ingesloopen in de Kerck* (Amsterdam 1725) 84-87, 293, 319.
- 20 Bijvoorbeeld Weyerman, *Historie des Pausdoms*, 108, 167, 300.
- 21 K. van Regten, *De nieuwe Harleveensche doedel-sak, kweelende boere-deunen, minneklagten, harders-zangen, drink-liederen en klugten* (Amsterdam 1721) 50-54, 12-13.
- 22 Anoniem, *De nieuwe vermeerderde Haagse Joncker, of ’t Amsterdamsche Salet juffertje* (Amsterdam 1717) 15-16.
- 23 Erven van de weduwe Gijsbert de Groot, *De oprechte Sandtvoorder speel-wagen. Verciert met raere minne-liedjes, geneugelijcke vryagien, minnaers-klachten, herders en bruylofts-gesangen* (Amsterdam 1720) 59-62.
- 24 Hollewand, ‘Over de lust van de vrouw’, 56-59.
- 25 Anoniem, *Het avontuurlyk zomer-tochtje, of omlands reisje, uit Holland door ’t Sticht Utrecht, Over-Yssel, Gelderland, Cleefland, de Myery van den Bosch, Breda, enz.* (Amsterdam 1734) 242-252.
- 26 *Het avontuurlyk zomer-tochtje*, 253-255.
- 27 Anoniem, *De wandelaars of Vermakelyke reyze door gantsch Noord- en Zuid-Holland* (Amsterdam 1733) 178-185.
- 28 *Het avontuurlyk zomer-tochtje*, 143-144.
- 29 *De Wandelaars*, 224.

“Revolutionaire politici waren meer dan een ideologie op pootjes”

Edwina Hagen

Edwina Hagen is Cultuurhistoricus en als Universitair Docent verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij is redacteur van Historica.

Marisa Linton (1959) is emeritus hoogleraar aan Kingston University Londen. Zij publiceerde talloze boeken en artikelen over de Franse Revolutie, waaronder *Choosing Terror: Virtue, Friendship and Authenticity in the French Revolution* uit 2013 en, meest recent, *Terror: The French Revolution and its Demons*, met Michel Biard uit 2021. Linton treedt geregeld op in de media en geeft vele publiekslezingen over haar werk, waarin zij het enigma van de Terreur probeert te ontraadselen. “Een bloedeloze intellectuele geschiedbenadering biedt te weinig verklaring. Staatkundige ideeën waren belangrijk. Maar de Revolutie was ook een tijd van verhevigde emoties. De revolutionairen waren mensen van vlees en bloed. Het is in feite absurd om hun gevoelens niet mee te wegen als mogelijke politieke drijfveren.”

Jij bijt je al zo'n dertig jaar vast in wat hét vraagstuk is van de historiografie over de Franse Revolutie: hoe moet de Terreur die daarop volgde geïnterpreteerd worden?

Ja, deze complexe vraag blijft mij intrigeren. De Revolutie schafte de privileges van de hogere standen en de kerk af, gaf de individuele burger via pers en politiek een eigen podium en grondvestte een liberale parlementaire democratie vanuit de beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Waarom veranderde die Revolutie toch zo snel in een republikeinse dictatuur die niet alleen haar vijanden maar ook haar vroegere vrienden onder de guillotine bracht? An-

Marisa Linton. Bron: collectie auteur

ders dan eerdere historische perioden van terreur (de vervolging van heksen en homoseksuelen bijvoorbeeld), werden tijdens de Franse Revolutie gelegaliseerde terreur-methoden ingezet om expliciet democratische waarden te verdedigen. Zoals de titel van mijn voorlaatste boek *Choosing Terror* al zegt, hecht ik in dit verband sterk aan de notie van *individual agency*: het revolutionaire individu was misschien onderworpen aan allerlei maatschappelijke structuren, uiteindelijk had hij of zij altijd nog zelf een bepaalde mate van handelingsvrijheid. Ik reconstrueerde het complexe web van persoonlijke relaties en sociale netwerken dat de dagelijkse revolutie-ervaringen vormgaf. Op grond daarvan concludeerde ik dat ook persoonlijke banden en emotionele factoren de besluitvorming in de Franse Nationale Conventie beïnvloedden. Het zal geen verrassing zijn dat angst hierbij een grote rol speelde, maar dat geldt ook voor genegenheid, ambitie of vijandschap, wantrouwen en dubbelhartigheid.

De Franse revolutionair Maximilien Robespierre is door tijdgenoten en latere historici aangewezen als de enige architect van de Terreur. Ik wijs ook op de tactische keuzes die andere revolutionairen maakten, zowel individueel als collectief, keuzes die eveneens tot geweld hebben geleid. Hiermee vormt mijn werk een correctie op het sociaaleconomische en ideologische determinisme van zoveel oudere, meer structuralistische revolutie-geschiedenissen. Politici die in de loop van de tijd voor staatsterreur kozen, deden dat om uiteenlopende redenen. Belangrijk hierbij was naar mijn idee hun gedeelde toewijding aan de ideologie van deugden,

Marisa Linton en Edwina Hagen op het congres "Character Assassination, illiberalism, and the Erosion of Civic Rights" Spui 25, 22 juni 2023

Bron: collectie auteur

een taal die de achttiende-eeuwers ontleenden aan de klassieke republikeinse oudheid. Volgens de these van de Franse historicus François Furet bevatte deze politieke taal van deugd de kiem van de Terreur. De druk om een reputatie van deugdzaamheid op te houden zou volgens hem veel angst hebben ingeboezemd, want wie als niet deugdzaam ontmaskerd werd, kon eindigen onder de guillotine. Waar Furet een heel directe relatie ziet tussen deugd en terreur, denk ik dat deze dynamiek alleen kortstondig speelde in het jaar van de eigenlijke Terreur zelf, 1793. Aan de taal zelf lag het niet, die bestond namelijk al veel langer.

Het verband tussen Verlichting en Revolutie is notoir ingewikkeld. Ik keer mij hiermee ook tegen de these van mijn Britse vakgenoot Keith Baker, die stelt dat elementen van de revolutionaire politieke cultuur halverwege de achttiende eeuw zijn begonnen. Ik zie daarvan al tekenen in de oppositie die in de laat zeventiende eeuw werd gevoerd tegen het absolutisme. Het woord deugd is voor ons nu natuurlijk nogal archaïsch, wij gebruiken het in elk geval niet meer in een politieke context. Tijdens de Revolutie fungeerde het als ideologisch wapen tegen de financiële en seksuele corruptie als restanten van het Ancien Régime. De revolutionaire leiders waren er echt volledig door geobsedeerd. Ze onderzochten de aanwezigheid ervan zeer kritisch. Bij zichzelf, maar ook bij anderen, uit pure angst dat de politieke identiteit van

de ander onecht of niet transparant was, met het risico van samenzweringen. Deze obsessie met authenticiteit veroorzaakte veel van de hoogoplopende politieke spanningen. Mannen als Georges Danton, Louis-Antoine Saint-Just en Camille Desmoulins, naar wie ik nu onderzoek verricht, zijn desondanks te beschouwen als de eerste beroepspolitici in moderne zin. Zij maakten een onderscheid tussen hun reputatie naar de buitenwereld toe – een reputatie van deugdzaamheid, die neerkwam op wat wij nu authentieke integriteit noemen – en wat zij in hun diepste binnenste voelden.

Hoe kwam je erbij om je – als jonge vrouw uit een niet-academisch milieu – zo lang en zo intensief met de politiek van de revolutie-periode te gaan bezighouden?

Ik ben inderdaad, wat ze nu noemen, een eerste generatiestudent én tweede-kanser. Mijn Italiaanse moeder stierf toen ik vijftien was en mijn Engelse vader raakte nadien ernstig depressief. Ik zorgde voor hem en werd aan mijn lot overgelaten. De leraren op school toonden weinig begrip voor mijn situatie en ik presteerde onder. Mijn levenslange interesse voor de Revolutie begon met het gelukkig toeval dat ik op een dag in de bioscoop Andrzej Wajda's Frans-Poolse film *Danton* (1983) ben gaan zien. Ik was toen drieëntwintig en inmiddels alleenstaande moeder van een eenjarige zoon. De cruciale betekenis van dat moment onderstreept voor mij hoe belangrijk de route van fictie kan zijn om het pad van de professionele geschiedbeoefening in te slaan. Ik zie nu de haken en ogen van cinematografische historische representatie, maar toen werd ik echt gegrepen door die film. Ik dacht: dit is zo interessant, zoveel dramatischer dan een groot deel van de Britse geschiedenis. Daardoor geïnspireerd kocht ik een populaire geschiedenis van de Franse Revolutie van Christopher Hibbert. Daarna las ik Norman Hampsons *Life and Opinions of Maximilien Robespierre*, en *Robespierre* van George Rudé (1967) met fragmenten uit de toespraken van Robespierre. Toen was het hek van de dam. Ik las het hele aanbod over de Revolutie van de plaatselijke openbare bibliotheek en begon boeken te bestellen via het interbibliothecaire leensysteem van mijn bibliotheek. Een geweldige bron, en gratis. Ik heb misschien een jaar besteed aan het lezen van alles wat ik maar te pakken kon krijgen. Andere boeken die ik me uit die tijd herinner en die een grote impact op mij hadden, waren onder meer Thompsons biografie van Robespierre en R.R. Palmers *Twelve Who Ruled*. Ik breidde mijn zoektocht naar literatuur uit naar andere tijden en periodes, Europees en Brits. Maar de Franse Revolutie was het onderwerp waar ik door geobsedeerd was.

Ik ging in 1984 naar de universiteit, gewoon om meer boeken te lezen, en daarvoor een beurs te krijgen – dat kon toen nog. Ik koos voor Middlesex Polytechnic, omdat het toegankelijk was vanuit waar ik woonde, in Londen, en omdat er een cursus over de Franse Revolutie werd gegeven. Ik heb mij niet aangemeld bij een 'echte universiteit' omdat ik betwijfelde of ik goed genoeg zou zijn. Op dat moment kon ik nog niet bevroeden dat ik goed genoeg was om professioneel historicus te worden. In 1988 studeerde ik af en kreeg ik een

major fellowship van de *British Academy*; later een *Royal Historical Society Fellowship*. Vijf jaar later promoveerde ik op *The Politics of Virtue in Enlightenment France* aan de University of Sussex.

Als je nu terugkijkt op je imposante oeuvre, denk je dan dat je historisch-vakwetenschappelijke preoccupaties al dan niet bewust iets te maken kunnen hebben gehad met thema's uit je eigen 'roerige' persoonlijke biografie?

Dat weet ik wel zeker. Persoonlijke ervaringen zijn formatief, ze vormen je professionele identiteit als historicus. Dit geldt voor alle historici, niemand uitgezonderd. Onze eigen preoccupaties, onze ervaringen, de vragen die we hebben over het leven, dat alles is bepalend voor de manier waarop we ons vak bedrijven. Er is niets mis mee om dat toe te geven. Geschiedenis is niet een 'objectief ding'. Als ik nu terugkijk, dan zie ik dat mijn achtergrond en omgeving voedend zijn geweest voor mijn grote interesse in politiek en de vragen die ik aan het verleden ben gaan stellen. Middlesex was geen overwegend witte middenklasse-instelling. Het was een zeer activistische plek die mij de impulsen gaf om na te denken over de geleefde realiteit van de radicale politiek. De ervaringen die ik opdeed in deze omgeving bracht ik op mijn beurt in verband met de manier waarop ik de Franse Revolutie benaderde. Het was een levendige tijd; ik arriveerde midden in de mijnwerkersstaking van 1984 tot 1985, waarbij studenten uit Middlesex de stakende mijnwerkers van South Derbyshire steunden, en ik raakte daar zeer nauw bij betrokken. Later waren er bezettingen van de gebouwen toen pogingen werden ondernomen om de locatie aan White Hart Lane, waar geesteswetenschappen werden onderwezen, te sluiten en te verkopen.

Middlesex had geweldige docenten. Destijds bestond de geschiedenisafdeling onder meer uit Norman Levy en Baruch Hirson, die beiden in Zuid-Afrika gevangen hadden gezeten vanwege hun verzet tegen het apartheidsregime. Beiden hebben mij veel geleerd, en beiden waren, op hun verschillende manieren, excellent. En des te interessanter omdat het ook activisten waren, die hun geschiedenis en hun politiek hadden geleefd. Ik herinner me bijvoorbeeld een inspirerende lezing die Baruch Hirson hield, zonder enige aantekeningen, over Eric Williams' *Kapitalisme en Slavernij*. Toen ik zelf ging schrijven over politiek verwerkte ik mijn inzichten, deels voortkomend uit mijn eigen geleefde ervaring, in mijn aanpak. Ik wilde het onderwerp van de Revolutie op mijn eigen manier verkennen, de draad van de woorden en daden van de revolutionairen zelf volgen en kijken waar deze draad mij naartoe leidde. Ik schreef mijn proefschrift over de politiek van de deugd in het Frankrijk van de Verlichting om het oude regime van vóór de Revolutie te begrijpen. Maar het meeste van wat ik sindsdien heb gepubliceerd, gaat over de Franse Revolutie, waaronder *Choosing Terror*.

Impliceert dit dan ook dat vrouwelijke historici een ander soort geschiedenis schrijven dan mannen? Zij hebben immers andersoortige levenservaringen?

Nee dat vind ik niet. Misschien hebben vrouwen een lichte neiging naar het leggen van iets andere accenten. Zelf zie ik mijzelf als *hard core* politiek revolutie-historicus. Ik heb altijd geweten dat als ik over Franse revolutionaire leiders wilde schrijven, ik voornamelijk over mannen zou schrijven. Ook om een praktische reden trouwens. Vrouwen waren via hun mannen wel informeel bij het politieke gebeuren betrokken, maar hadden geen stem in het parlement. Van hen is ook relatief weinig bronmateriaal overgeleverd. Dat ik mij als vrouwelijk historicus niet beperkte tot 'vrouwengeschiedenis' was in de jaren tachtig van de vorige eeuw tamelijk nieuw. Toen gendergeschiedenis in opkomst was, heb ik in Sussex een groep *Gender and History* opgericht voor postdoctorale studenten en geïnteresseerde academici. Glenda Sluga, nu een vermaard hoogleraar Internationale Geschiedenis aan de Universiteit van Sydney, was een van hen. Gedurende drie jaar organiseerden we regelmatig gesprekken over alternatieve geschiedenis. Het was een zeer productieve tijd. Tegelijkertijd weigerde ik om in een hokje te worden geplaatst, als vrouwelijke historicus die aan vrouwen- en gendergeschiedenis deed. Ik herinner me dat iemand op het reguliere geschiedenisseminarie, geleid door de academische stafleden, eens een paper had afgeleverd, een nogal saaie paper. Rod Kedward keek toen – goedbedoeld – naar mij en andere leden van de gender- en geschiedenisgroep en vroeg of wij een vraag wilden stellen over vrouwen en gender. Ik schrok bij die vanzelfsprekende verwachting dat vrouwen de geschiedenis van vrouwen zouden schrijven, of de genderkwestie aan de orde zouden stellen. De Franse revolutionaire politiek was toen nog altijd een door mannelijke historici gedomineerd onderzoeksveld. Vooral in Groot-Brittannië heerste het gevoel dat 'hoge politiek' meer het domein van mannen dan van vrouwen was. Ik geniet als volwaardig politiek historicus eigenlijk pas echt erkenning sinds de publicatie van *Choosing Terror* in 2013. Toch zijn er begin twintigste eeuw enkele vrouwelijke historici geweest die formidabele wetenschappelijke werken publiceerden over de revolutie-politiek. Maar de laatste tijd is het aantal van mijn sekse- en landgenoten dat zich op dit terrein beweegt afgenomen. Momenteel ben ik een van de weinige Britse vrouwen die zich bezighouden met de Franse Revolutie.

Emotiegeschiedenis biedt in jouw revolutiestudies een belangrijke verklaringsgrond. Kun je daar iets meer over vertellen?

Het gaat mij erom de dynamiek van de revolutionaire politiek te traceren, in het bijzonder de rol van emoties en persoonlijke relaties in wat ik de 'politici-terreur' noem. De Franse Terreur betekende de dood van tienduizenden gewone mannen en vrouwen. Als je kijkt naar de direct bij de formele politiek betrokken revolutionairen gaat het om zesentachtig slachtoffers. Dat is geen klein aantal als je het beschouwt als een percentage van de afgevaardigden in de Nationale Conventie. Het aantal afgevaardigden in de Conventie veranderde in de loop van de tijd, maar het begon met 748 afgevaardigden. Juist de dood van deze zesentachtig mannen is interessant om biografisch gericht en minutieus

te onderzoeken. De terreur die hen trof, raakte namelijk aan het hart van het revolutionaire project. Deze prominente figuren lieten bovendien een enorm spoor van (on)gepubliceerde bronnen na. Net zoals de politici van nu opereerden ze op verschillende niveaus. Ideologisch, doelgericht en praktisch, maar ook emotioneel. Mensen zijn complex. Als je dat als historicus in je analyses niet meeneemt dan worden politici uit het verleden niet meer dan levenloze spreekpoppen van bepaalde standpunten. Furet omschreef Robespierre als “the purest mouthpiece of revolutionary discourse”. Alsof hij niet meer dan een ideologie op pootjes was! De revolutionairen hadden hun politieke visie maar vormden ook een prosopografisch geheel van loyaliteiten, familieverbanden en vriendschappen. En ze waren behalve strijdbaar ook volledig in de greep van angst. Vooral in de tijd van de zuiveringen, showprocessen en staatsgrepen die de ene factie na de andere – de Girondins, Hébertistes, Dantonistes en Robespierristes – naar de guillotine stuurden.

Toch ging politiek voor veel intellectuele historici uit het verleden uitsluitend over ideeën. Maar dan missen ze een belangrijke dimensie. Niet de enige, maar toch. Mannelijke vakgenoten blijven benadrukken dat ik over de zachte kant van de politiek schrijf. Over ‘girly things’ als vriendschap en gevoelens. Maar de relatie politiek-emotie is allesbehalve soft. Het is juist ‘hard stuff’. Veel van mijn inspiratie voor mijn benadering van het verleden ontleen ik aan hoe politici van nu zich manifesteren. In de media zie je hoe ze gedreven worden door jaloezie, wantrouwen en ambitie. Ik moet nu vooral denken aan de net uitgekomen memoires *Politics On the Edge* van de Britse conservatieve politicus Rory Stewart. Hij kon zich niet verenigen met Boris Johnsons standpunten over Brexit. Begin september 2019 werd hij samen met twintig (!) andere parlementariërs uit de Conservatieve fractie gezet. Een politieke zuivering à la Robespierre, maar dan zonder guillotine! De weggezuiverde parlementsleden hadden steun gegeven aan een motie die het mogelijk zou maken dat het Lagerhuis een no-deal Brexit kon dwarsbomen. Stewart zei dat het een wonder is dat sommige van zijn voormalige collega’s geen zelfmoord hebben gepleegd – hij heeft er zelf ook aan gedacht – terwijl anderen totale inzinkingen in het openbaar hebben gehad vanwege de bijna onhoudbare aard van hun baan. Nu hij de politiek verlaten heeft, kan hij dit pas uitspreken. Wat mij vooral frappeerde, in het licht van mijn eigen onderzoek, is de discrepantie van wat een politicus publiekelijk laat zien, zijn ‘public face’ in de media, en wat zich bij hem allemaal van binnen afspeelt.

Recent was je historisch adviseur voor een tv-serie gebaseerd op een voorloper van de roman uit 1782, *Les Liaisons dangereuses*. Dat is vooral ook leuk omdat je ooit zelf via de film bij geschiedenis uitkwam. Ik neem aan dat je vindt dat de revolutie-geschiedschrijving, waar mogelijk, ook een groter publiek moet dienen? De revolutiegeschiedenis heeft nog steeds nadere historische duiding, door specialistische vakhistorici en met behulp van allerlei vernieuwende perspectieven, zoals gender- en emotiegeschiedenis. Dit onderzoeksveld neemt aan belang

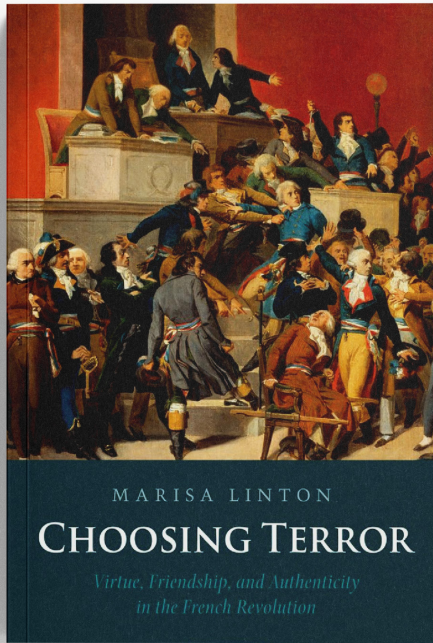
alleen maar toe. We leven zeker in een tijd waarin een blik op de wereld ons laat zien dat onderwerpen waar ik mijn hele professionele carrière onderzoek naar heb gedaan in velerlei opzicht nog onverminderd relevant zijn: revolutie, terreur, politieke deugd, politieke corruptie, nieuw opkomende politieke leiders en vooral de kracht van emotie in de politiek. Kennis van de revolutie-periode is in onze roerige tijd van oplevend politiek- en klimaatactivisme wellicht nog nooit zo urgent en van zo’n grote actuele betekenis geweest. Als revolutie-onderzoeker kun je niet anders dan oog krijgen voor de vele gevaren die uitgaan van politieke instabiliteit. De chaos van 1793 was ook gevaarlijk voor de revolutionairen zelf, juist in de toen woelige tijden van oorlog. Populisme en militair dictatorschap ontwrichtten hele samenlevingen. Paradoxaal genoeg heeft Robespierre zelf nog tegen een militair populistisch regime gewaarschuwd. Een stabiel regime is van levensbelang, maar daarvoor moet iedereen eerst gelijke politieke rechten hebben. En hoe doe je dat dan weer, anders dan met een revolutie.

Nog even over je eigen toekomst. Je bent pas vierenzestig en al met emeritaat. Hoe zit dit?

Mijn belangrijkste academische functie bekleedde ik aan de Kingston University. Ik werkte daar van 1994 tot 2019. Kingstons geschiedenisafdeling was jarenlang een kleine organisatie die onderzoek ondersteunde, en het was een goede plek voor mij. Ik hield van mijn studenten, want ik gaf college aan velen die me deden denken aan wat ik ooit zelf was geweest: mensen die tot de eerste generatie in hun familie behoorden die naar de universiteit gingen. Ik heb ook veel geleerd van het lesgeven aan de gevarieerde instroom van studenten in Kingston, die zeer representatief is voor het hedendaagse multiculturele Londen. Maar de zaken werden grimmig nadat de regering de limiet op het aantal studenten ophief, waardoor bij sommige instellingen de instroom toenam, terwijl anderen moeite hadden om te overleven. Toen het management van Kingston in 2019 de geschiedenisafdeling sloot, nam ik de wat zij graag ‘vrijwillige ontslagvergoeding’ noemen aan. Nu heb ik daar nog een erestatus. Sindsdien ben ik niet alleen historisch onderzoek blijven doen, maar heb ik mij ook op andere zaken gericht, zoals historische advisering.

De Franse Revolutie is een verhaal over de emancipatie van het individu, van individuele agency. Je zegt zelf dat jij je hierin kon herkennen als iemand die zich uit haar milieu moest bevrijden en ziet het als een mogelijke psychologische verklaring van je enthousiaste werklust en grote fascinatie voor deze periode. Maar niemand doet alles op eigen kracht. Je pleit daarom ook voor de instandhouding van faciliterende structuren.

Ja inderdaad. Ik wil niet afsluiten met een sombere constatering. Op mijn vierentwintigste zag ik een kans om mijn leven opnieuw vorm te geven, om een tweede kans te krijgen, en die heb ik gegrepen. Het is zonneklaar dat zonder dezelfde financiële structuren het voor iemand in mijn omstandigheden moeilijker is geworden om nu een levensvatbare carrière als

Marisa Linton, *Choosing Terror. Virtue, Friendship, and Authenticity in the French Revolution*, Oxford University Press, 2013.

historicus op te bouwen. Deze afbraak is niet alleen voor een enkeling nadelig. Het heeft ook zijn weerslag op de stand van het onderzoek naar de Franse Revolutie in Groot-Brittannië in meer algemene zin. Ondanks enkele individuele publicaties is er sprake van een terugval van zowel historici op academische posten als van masterstudenten die gespecialiseerd zijn in de Franse Revolutie. Hiervoor zijn verschillende redenen. Ik denk niet dat de daling voortkomt uit een gebrek aan belangstelling bij het grote publiek. Studenten die ik les heb gegeven, zesdeklassers met wie ik spreek en het algemene publiek dat ik toespreek, vinden de Revolutie doorgaans fascinerend en opwindend. Maar ze zijn vaak onwetend over deze periode; er is ook vaak sprake van een soort nervositeit, die gedeeltelijk voortkomt uit de achteruitgang van het Franse taalonderwijs in Groot-Brittannië. Tenzij jonge mensen een Franse familie of achtergrond hebben, kennen ze zelden veel Frans, of vertonen ze weinig bekendheid met de Franse cultuur, politiek of geschiedenis. Als studenten in een later stadium van hun studie vakken kiezen, zijn ze, heel begrijpelijk, geneigd om meer 'globale' dan nationale vakken te kiezen, omdat hen – waarschijnlijk terecht – wordt verteld dat de kans groter is dat ze hierdoor een academische baan krijgen. Maar als ik terugkijk op mijn eigen ervaringen en hoe ik als volwassen student, een alleenstaande ouder, zonder financiële middelen, en niet van

TALLIEN.

Op de 9e Thermidor dreigde Tallien in de Conventie om zijn dolk te gebruiken als de Nationale Conventie geen bevel zou geven voor de arrestatie van Robespierre. Gravure door Lecouturier naar een tekening van Auguste Raffet, Parijs, uitgegeven door Furne en W. Coquebert, 1847. Bron: Publiek Domein

uit een bevoorrechte achtergrond, carrière heb kunnen maken in de studie van de Franse Revolutie, ben ik me bewust van twee dingen: het belang van de cruciale beslissingen die ik heb genomen, en het belang van een subsidiesysteem zoals de financiering van de British Academy.

Verantwoording

Afgelopen juni was Marisa Linton keynote-spreker op het internationale congres *Character Assassination, Illiberalism, and the Erosion of Civic Rights* gehouden in Amsterdam. Dit interview kwam gedeeltelijk tot stand tijdens dat congres, en deels via Zoom. Tevens is met toestemming van de geïnterviewde geput uit een (ongepubliceerde) voordracht over Lintons persoonlijke ervaringen als vrouwelijke historicus van de Franse Revolutie ten behoeve van de *Society for the Study of French History*, gehouden aan de Universiteit van Liverpool in juni 2023.

De lezing van Marisa Linton tijdens het congres *Character Assassination, Illiberalism, and the Erosion of Civic Rights*, in Amsterdam op 22 juni, 2023, getiteld: 'I was Always the First to Denounce my Own Friends': Virtue and Denunciation in the French Revolution' is te beluisteren via deze link: <https://spui25.nl/programma/tyranny-and-terror>

Op de bres voor de vrouwelijke notaris

Theresia Theodora Johanna Maria (Trees) Cikot, 1932
Bron: Particuliere collectie van de auteurs

Bijna honderd jaar geleden vchten vrouwen voor toegang tot het notariaat. Hoewel zij wel de opleiding tot kandidaat-notaris mochten volgen, en als zodanig werkten op een notariskantoor, konden zij niet benoemd worden tot notaris. Een groepje vrouwelijke kandidaat-notarissen verzette zich tegen deze discriminatie met een bezoek aan de minister van Justitie en een rekest aan de Tweede en Eerste Kamer in 1930. De christelijke partijen hielden openstelling van het notariaat voor vrouwen echter (opnieuw) tegen. Pas na de Tweede Wereldoorlog was het tij gekeerd en werd de eerste vrouwelijke notaris in Nederland benoemd.

Begin twintigste eeuw was de emancipatie van vrouwen in volle gang; bereikt was: toegang tot de universiteit (Aletta Jacobs, 1871), toelating en beëdiging tot advocaat (Adolphine Kok, 1903), benoeming tot Doopsgezind predikant (Anne Zernike, 1911) en tot hoogleraar (Johanna Westerdijk, 1917), passief

Vrouwenemancipatie in
het Nederlandse notariaat

Dirk Roos en
Theus Cikot Roos

Dirk Roos (1941) is emeritus hoogleraar Immunologie aan de Universiteit van Amsterdam. Theus Cikot Roos (1936) is advocaat in ruste.

(1917) en actief kiesrecht (1919). In 1931 ging de Tweede Kamer ook akkoord met de benoeming van vrouwen tot burgemeester. Het notariaat en de rechterlijke macht liepen in deze ontwikkeling achter, omdat de betrokkenen door de overheid werden (en worden) benoemd en onduidelijkheid bestond of er wetswijzigingen vereist waren. Dit artikel beschrijft hoe de emancipatie van vrouwen in het notarisambt langzamerhand vorm kreeg.¹ Deze ontwikkeling kwam al aan bod in eerder onderzoek², maar aan de hand van het persoonlijk archief en de verhalen van Trees Cikot,³ voorvechtster in deze emancipatiestrijd, en de Handelingen van de Tweede Kamer, zal dit artikel deze strijd in meer detail toelichten.

Het notarisambt

De opleiding in het notariaat verliep vóór de Tweede Wereldoorlog in drie stappen. Men volgde deze juridische opleiding via particulier onderwijs en legde staatsexamens af voor het “eerste, tweede en derde deel”. Bij het slagen voor het derde deel was men kandidaat-notaris. Na voldoende praktijkervaring op een notariskantoor (meestal tien tot twaalf jaar), kon men solliciteren om benoemd te worden tot notaris. Tegenwoordig is de theoretische opleiding universitair.

Notarissen leggen afspraken tussen partijen op schrift vast, in notariële akten. De voornaamste taken van een notaris zijn het opstellen, bespreken, doen ondertekenen, en vervolgens doen registreren van deze akten. Uitsluitend daardoor hebben deze akten zekere rechtsgevolgen voor onder andere: de vestiging of overdracht van zakelijke rechten op onroerende zaken (eigendom, hypotheek, vruchtgebruik en dergelijke); de oprichting van rechtspersonen (zoals vennootschappen, stichtingen, verenigingen); en het rechtsgeldig vastleggen van iemands uiterste wil (testament).

Notarissen worden benoemd maar niet betaald door de rijksoverheid. Ze werken voor eigen rekening, met tarieven voor hun verrichtingen die eertijds door de overheid werden vastgesteld. Een notaris werkt op een eigen kantoor, en be-

taalt zelf het salaris van het personeel. Vaak is daar ook een kandidaat-notaris aangesteld. Deze stelt dan ontwerp-akten op, die door de notaris met de cliënten worden besproken. Bij tijdelijke afwezigheid van een notaris door ziekte of vakantie wordt een waarnemer benoemd; bij voorkeur is dit een ervaren kandidaat-notaris van hetzelfde kantoor.

Vrouwelijke kandidaat-notarissen

De eerste vrouwelijke kandidaat-notaris in Nederland was Henriëtta Christina Tadema, die in 1911 haar opleiding afsloot. De examencommissie zag geen wettelijke grondslag om haar de titel kandidaat-notaris te onthouden maar raadpleegde toch het ministerie van Justitie. Hoewel dit ministerie het toekennen van deze titel aan vrouwen niet wenselijk vond, kon het geen beletsel bedenken.⁴ Wel was toen al duidelijk dat benoeming van vrouwen tot notaris nog niet aan de orde was. De Notariswet van 1842 noemde alleen mannelijke notarissen, en de overheid beriep zich hierop om uitsluitend mannen tot notaris te benoemen. Binnen de beroepsgroep ontstond discussie over de sociale rechtvaardigheid van toelating tot examens zonder toelating tot promotie in het vak.⁵ Dit was in meer beroepsgroepen het geval, zoals bijvoorbeeld in het onderwijs.⁶

Na Henriëtta Tadema volgden nog meer vrouwen de opleiding, waarvan velen op een notariškantoor een betrekking vonden. Eén van hen was Trees Cikot, geboren in Den Haag in 1902. Zij was de dochter van een bekende boekhandelaar; haar moeder stamde uit een geslacht van lithografen en drukkers. Trees Cikot volgde de zesjarige meisjes-HBS, een opleiding die voor jongens vijf jaar duurde. Na haar eindexamen in 1920 wilde zij scheikunde gaan studeren in Delft, maar haar vader vond uit huis wonen niet passend voor zo'n jonge vrouw. Daarom koos Trees Cikot voor de notariële opleiding, die via thuisonderwijs door privaatschool docenten werd verzorgd. In november 1924 slaagde Trees Cikot voor haar laatste examen en werd ze de veertiende vrouwelijke kandidaat-notaris in Nederland. In juni 1925 ging zij aan de slag op een notariškantoor in Den Haag.

Dit kantoor had veel te maken met huizenbouw en -verkoop. Bij openbare huizenveilingen, door een notaris geleid, nam haar werkgever altijd zijn vrouwelijke kandidaat-notaris mee. Dat was opmerkelijk want de oudere vrouwelijke collega's van Cikot waren nooit bij zulke veilingen aanwezig. Zelf herinnerde zij zich een voorval waarbij één van haar mannelijke collega's haar baas als volgt aansprak: "Zo Steen, is dat nu je kandidaat? Nou, dansen kan ze ook!" Daarmee alludeerde hij op de Algemene Vergadering van de Broederschap (beroepsorganisatie) van Candidaat-Notarissen waarbij Trees Cikot tijdens het officiële diner, daartoe genodigd, als eerste ging dansen.⁷

Intussen eisten steeds meer vrouwelijke kandidaat-notarissen het recht op om tot notaris benoemd te kunnen worden. Volgens de christelijke politieke partijen was daar echter een wetswijziging voor nodig. In de Notariswet van 1842 werd uitgegaan van mannelijke notarissen, met zinsneden als "de notaris, diens vrouw of kinderen". Volgens christelijke politici betekende dit dat de wet alleen mannen toeliet tot het beroep, maar liberale en socialistische politici meenden

Vergadering van de Broederschap van Candidaat-Notarissen in 1930 in Almelo, waar vrijwel geen vrouwen aanwezig waren. Trees Cikot op de tweede rij, rechts, in witte jurk. Bron: Particuliere collectie van de auteurs

dat die formuleringen louter aangaven dat de wetgever geen rekening had gehouden met de mogelijkheid van vrouwelijke notarissen. Zolang de regering, gesteund door de parlementaire meerderheid, vast bleef houden aan het christelijk politieke standpunt, bleef de benoeming van notarissen uitsluitend voor mannen weggelegd. Dat was de grote hindernis die overwonnen moest worden.

De Broederschap van Candidaat-Notarissen, die ook vrouwelijke leden telde, liet in 1917 een preadvies opstellen over de vraag of de Notariswet bepalingen bevatte die de benoeming van vrouwen tot notaris verhinderden.⁸ Deze opdracht werd verstrekt aan Mr. Betsy Bakker-Nort, advocaat te Groningen (later lid van de Tweede Kamer) en aan Mr. Philip Libourel, notaris te Delft. Bakker-Nort vond dat de Notariswet geen uitsluitende bepalingen bevatte, maar adviseerde wel een aantal aanpassingen, zoals de noodzaak van een verklaring van goed zedelijk gedrag opgesteld door enige mannelijke personen. Daarentegen meende Libourel dat de toen geldende Notariswet geen benoeming van vrouwen toestond. Bovendien had hij principiële bezwaren tegen de benoeming van vrouwen, ondermeer omdat vrouwen zich naar zijn mening laten leiden door emoties in plaats van wetten. Deze laatste opvatting viel buiten de opdracht van het preadvies, maar Libourel kon deze persoonlijke mening kennelijk niet voor zich houden, alhoewel hij toegaf dat men een "liefhebber van wespennesten" moest zijn om hierover te schrijven.⁹

De vergadering van de Broederschap waarin dit preadvies in 1917 werd besproken, sprak zich uit voor steun aan het streven tot benoembaarheid van vrouwen, en droeg het bestuur van de Broederschap op bij de minister van Justitie aan te dringen op wetswijziging opdat ondubbelzinnig duidelijk zou zijn dat mannen en vrouwen tot notaris benoembaar zijn. Het bestuur heeft dit gedaan, maar minister Ort van Justitie (partijloos) volgde dat advies niet op, wetende dat de christelijke fracties zich zouden verzetten.

Een vrouwelijke kandidaat-notaris kon zelfs niet als waarnemer van een notariaat benoemd worden bij tijdelijke afwezigheid van de notaris. De opvolgende ministers van Justitie hadden in Kamerdebatten duidelijk aangegeven dat de waarneming van het notariaat bij hen op dezelfde bezwaren stuitte als de permanente benoeming. Dit maakte het voor vrouwelijke kandidaat-notarissen moeilijk om te solliciteren bij een klein notariskantoor, omdat iedere notaris graag de waarneming ziet plaatsvinden door zijn eigen (en vaak enige) kandidaat. Zo'n notaris zal dus de voorkeur hebben voor een mannelijke kandidaat, die hem kan vervangen.

In 1921 en in 1926 is tijdens het debat over de justitiebegroting in de Tweede Kamer discussie gevoerd over wijziging van de Notariswet om vrouwen benoembaar te krijgen. Beide keren werd dit idee niet door de christelijke partijen gesteund en ook niet door de minister van Justitie overgenomen. De bezwaren richtten zich tegen de geschiktheid van de vrouw om de functie van notaris – maar ook van rechter – uit te oefenen. Mr. Egbert Beumer (Anti-Revolutionaire Partij, ARP) betoogde zelfs dat “uit wetenschappelijk onderzoek is komen vast te staan dat de gemiddelde verklaring van de vrouw driemaal zoveel kans loopt onjuist te zijn als die van een man”, zodat de vrouw geen getuige zou mogen zijn bij notariële akten, en al zeker geen notaris, die functioneel de belangrijkste getuige is.¹⁰ Uiteindelijk werd besloten vrouwen wel toe te staan als getuige op te treden in burgerlijke zaken en bij notariële akten, en als arbiter. Bakker-Nort, inmiddels lid van de Tweede Kamer voor de Vrije Democratische Bond (VDB), reageerde smalend op dit besluit: “arbiter en getuige zijn geen goed betaalde functies, daartegen hebben mannen geen bezwaar om vrouwen in te dulden”.¹¹

Vrouwenactie

Drie vrouwelijke kandidaat-notarissen, Greet Morel, Jo Dwars en Anna van Waveren, hadden zich in 1926 al ingespannen om de minister van Justitie en het parlement te overtuigen om de wetgeving te veranderen. Zij hadden de toenmalige minister van Justitie Mr. Jan Donner (ARP) en de parlementsleden een brief met argumenten gestuurd. Het Hoofdbestuur van de Broederschap van Candidaat-Notarissen ondernam het jaar nadien een soortgelijke actie. Die inspanningen bleven zonder resultaat. In 1929 was er echter een nieuwe kans. In maart 1930 zou het parlement een ontwerp tot wijziging van de Notariswet behandelen. Deze wijziging betrof het opleggen van meer restricties en toezicht op het handelen van de notaris en werd door vrouwelijke kandidaat-notarissen gezien als een mogelijkheid om opnieuw te ijveren voor hun benoembaarheid.

Ditmaal nam Trees Cikot het initiatief. Samen met Jeanne Tukker, Anna Bek en de drie eerder genoemde collega's besloten zij Kamerleden te bewerken om een amendement bij het ontwerp voor de wetswijziging in te dienen. Daarbij stuitten zij in onderlinge discussies en in gesprekken met Kamerleden op de vraag of zij moesten aandringen op benoembaarheid van alle vrouwelijke kandidaat-notarissen of alleen op benoembaarheid van ongehuwde vrouwelijke kandidaat-notarissen. Dit laatste zou waarschijnlijk minder

weerstand bij christelijke partijen oproepen maar was niet het doel van de actie. Bovendien wilden liberale en socialistische Kamerleden alleen meewerken als gestreefd werd naar benoembaarheid van alle vrouwelijke kandidaat-notarissen.¹² Verder worstelden de initiatiefnemers met de vraag of ze alleen waarneming van een notariskantoor zouden verlangen of volledige benoembaarheid. Ook hier gold: het meestomvattendste was waar het om ging.

Uiteindelijk werd gekozen voor een drie-sporen aanpak. Ten eerste wilde men de bevoegde minister (nog steeds Donner) en enkele van zijn partijgenoten bewerken opdat het ontwerp voor de wetswijziging al zou opnemen dat mannen en vrouwen gelijkelijk benoembaar zijn. Als dat zou mislukken, wilden zij Kamerleden vinden die bereid zouden zijn om die toevoeging via een amendement alsnog in het wetsontwerp op te nemen. De kans dat zo'n amendement afgewezen zou worden omdat het buiten het kader van de voorgestelde wetswijziging zou vallen, was echter groot. Daarom zag men het indienen van een afzonderlijk voorstel tot wetswijziging door dezelfde Kamerleden die het amendement zouden indienen, als een derde en laatste mogelijke strategie.¹³

Voor de eerste aanpak werd audiëntie aangevraagd bij minister Donner om de onrechtvaardigheid van de huidige situatie toe te lichten. Dit werd toegestaan, en op 30 mei 1930 togen Trees Cikot en Jo Dwars naar het ministerie voor een onderhoud met de minister. Deze toonde zich echter onverbiddelijk: hij achtte naar geldend recht vrouwen niet benoembaar tot notaris en was niet van plan om de situatie via een wetswijziging te veranderen.¹⁴

Verder werd namens alle vrouwelijke kandidaat-notarissen die toen werkzaam waren een rekest gezonden aan de leden van de Eerste en Tweede Kamer. Het was een gigantische klus om deze tekst op te stellen en van iedereen akkoordbevinding en ondertekening te verkrijgen. Spin in dit web van activiteiten was Trees Cikot.

Zowel over dit rekest als over de te volgen strategie om een wetswijziging te verkrijgen, werd uitgebreid schriftelijk en mondeling overlegd met leden van de Tweede Kamer.¹⁵ Mr. Betsy Bakker-Nort (VDB), Mr. Frida Katz (Christelijk Historische Unie, CHU), Johanna Westerman (Liberale Staatspartij) en Ir. Louis Feber (Rooms-Katholieke Staatspartij, RKSP) werden betrokken in die discussies. Bakker-Nort was het meest vertrouwd met de materie en had zich al duidelijk over deze kwestie uitgesproken in Kamerdebatten. Frida Katz was een geëngageerde advocate en voorstander van vrouwenkiesrecht, maar vond dat de taak van de vrouw bij de zorg voor haar gezin lag. Zij had dus bedenkingen bij het streven van de vrouwelijke kandidaat-notarissen. Johanna Westerman was in 1921 als tweede vrouw in de Tweede Kamer gekomen. Zij zette zich in voor vrouwenemancipatie en steunde de actie van de vrouwelijke kandidaat-notarissen. Louis Feber was lid van de RKSP fractie in de Tweede Kamer maar stelde zich minder dogmatisch christelijk op dan vele van zijn fractiegenoten.¹⁶ Het overleg tussen Trees Cikot en haar collega's en het hoofdbestuur van de Broederschap van Candidaat-Notarissen verliep erg stroef. Op 22 januari 1930 waren Mr. Van Hasselt, voorzitter, en Mr. Remmelts, algemeen secretaris van de

Broederschap, op audiëntie geweest bij minister Donner om een wetswijziging te bepleiten die ondubbelzinnig ook vrouwen benoembaar zou maken, een verzoek dat de minister afwees.¹⁷ Dat de vrouwen buiten het bestuur om opnieuw een wetswijziging probeerden te bewerkstelligen, werd hun dan ook niet in dank afgenomen. Op 17 mei 1930 werden Trees Cikot, Jeannet Tukker, Anna Bek en Annie van Waveren op het matje geroepen bij het hoofdbestuur.¹⁸ Per brief van 30 juni 1930 werd hun meegedeeld dat het hoofdbestuur bezwaar had tegen deze aparte actie van een groep leden, maar toch akkoord ging aangezien het vorige hoofdbestuur in 1926 geen bezwaar daartegen had gehad.¹⁹ Het hoofdbestuur verbood Cikot en haar collega's echter om hun poging tot wetswijziging voor te stellen als een actie van de Broederschap. In plaats daarvan stelde het hoofdbestuur voor dat de Broederschap zelf het verzoek zou overnemen, op voorwaarde dat de vrouwen hun inspanningen zouden staken.²⁰ Maar dit was iets wat de vrouwen niet wilden doen omdat de Broederschap in het verleden niets had bereikt en omdat zij veel voorbereidend werk hadden verricht waarvan ze zelf de vruchten wilden plukken. Het hoofdbestuur weigerde daarop om adhesie te betuigen met deze actie.²¹

Adhesie werd wel verkregen van de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelyk Staatsburgerschap (NVVGS). Deze vereniging stelde zich tot taak de landelijke en plaatselijke wet- en regelgeving te beïnvloeden, met als doel de versterking van de verantwoordelijkheid van de vrouw. De NVVGS zou Cikot en haar collega's steunen als hun actie zich richtte op gehuwde en ongehuwde kandidaten.²² Toen dit werd toegezegd stuurde de NVVGS een brief met adhesiebetuiging naar de Tweede Kamer.²³

Een verzoek tot adhesie door de Broederschap van Notarissen is niet bekend. We kennen alleen een aantal individuele reacties van notarissen die varieerden van "geen bezwaar" tot "laat de Broederschap van Candidaat-Notarissen maar adhesie betuigen: resultaat komt er toch niet".²⁴ Ook werd als bezwaar aangevoerd dat de emotionele belasting van het notariaat te zwaar zou zijn voor vrouwen, dat vrouwen geen geheimen kunnen bewaren, geen grote lijnen kunnen zien en moeite hebben met de objectiviteit!²⁵ Soortgelijke argumenten waren reeds door Libourel geuit en ook te berde gebracht in discussies over benoembaarheid van vrouwen in de rechterlijke macht.²⁶ Ze zouden ook in de Kamerdiscussies weer terugkomen. Wat vrijwel iedereen over het hoofd zag, was dat twijfel of 'de' vrouw in het algemeen geschikt is voor het notariaat of het rechtersambt een oneigenlijk argument is. Het gaat om de vraag: zijn er vrouwelijke kandidaat-notarissen (of aspirant rechters) van wie verwacht mag worden dat zij een goede notaris (of rechter) zullen zijn? Dit is duidelijk verwoord door Scheltema in een preadvies over de vrouw in de rechterlijke macht.²⁷

De Tweede Kamer

Minister Donner zond op 3 juli 1930 het voorstel tot wijziging van de Notariswet naar de Tweede Kamer. Daarin stonden nadere regels omtrent het beheer van gelden toevertrouwd aan notarissen. Een commissie van vijf leden van de Tweede Kamer, onder wie Mr. Frida Katz, besprak dit voorstel maar was het onderling oneens over de wens om het voorstel uit te breiden met benoembaarheid van vrouwen.²⁸ Minister Donner bleef zich tegen deze benoembaarheid verzetten en achtte deze uitbreiding een kwestie die geheel buiten dit wetsontwerp stond.²⁹

Om het punt van benoembaarheid van vrouwen tot notaris toch op de agenda van de Kamer te krijgen werden twee amendementen ingediend. Het eerste was van Mr. Bakker-Nort, waarin zij voorstelde om overal waar sprake was van "vrouw" van de notaris dit te wijzigen in "echtgenoot" (man of vrouw), en de verklaring omtrent goed zedelijk gedrag op te dragen aan een viertal bekende en geloofwaardige "personen" (in plaats van "mannen"). Bovendien zou de considerans (de reden) van de wetswijziging uitgebreid moeten worden met: "en om den twijfel omtrent de benoembaarheid van vrouwen tot het ambt van notaris weg te nemen".³⁰

Het tweede amendement was van Johanna Westerman (Liberale Staatspartij) en Mr. Hendrik Knottenbelt (Vrijheidsbond). Dit amendement stelde voor om vrouwelijke kandidaat-notarissen bevoegd te verklaren tot tijdelijke waarneming van een notariškantoor. De indieners stelden hierbij dat zij voorstanders waren van het eerste amendement. Indien

Portret van Mr. Bertha (Betsy) Bakker-Nort, 1922
Bron: Collectie IAV-Atria, fotograaf A.S. Weinberg

dit echter niet door de Kamer geaccepteerd zou worden, wilden zij in elk geval de waarneming van het notariaat openstellen voor vrouwen. Ook dit tweede amendement stelde voor de considerans van de wetswijziging uit te breiden.³¹

De discussie in de Kamer vond plaats op 19 en 20 maart 1931. De eerste dag was gewijd aan het hoofdonderwerp, de voorzieningen tot bescherming van cliënten tegen malversaties van een notaris.³² Deze wetswijzigingen werden over het algemeen positief ontvangen en zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd.

De volgende dag werd een aanzienlijk fellere discussie gevoerd.³³ Bakker-Nort begon met de toelichting van haar amendement. Zij betoogde dat haar amendement aangenomen diende te worden om aan alle twijfel over benoembaarheid van vrouwelijke kandidaat-notarissen een einde te maken. Verder had zij voorkeur voor vrouwelijke notarissen als vertrouwenspersonen voor vrouwelijke cliënten. Bakker-Nort preeste verder de Broederschap van Candidaat-Notarissen, die zich herhaaldelijk had uitgesproken vóór toelating van de vrouw tot het ambt van notaris. “Meestal zijn de mannen de sterkste tegenstanders van het toelaten van vrouwen in hun eigen vak, uit vrees voor concurrentie. Het siert den heeren candidaat-notarissen dat zij vrij zijn van deze bekrompen broodnijd.”³⁴

De voorzitter van de Tweede Kamer, Mr. Josef van Schaik, stelde vervolgens, zoals te verwachten viel, de toelaatbaarheid van het amendement aan de orde. Hij achtte het amendement ontoelaatbaar omdat het buiten het kader zou vallen van de voorgelegde wetswijziging. Bakker-Nort noemde dit een formeel bezwaar dat altijd opgevoerd wordt als er geen inhoudelijke bezwaren zijn. Beumer (ARP) was niet onder de indruk van dit verweer. De Kamer had zich volgens hem inzake toelaatbaarheid van amendementen vaak betoond “als zoo menige vrouw, namelijk buitengewoon wispelturig”.³⁵ Bakker-Nort gaf lik op stuk: “in de huidige Tweede Kamer [toen met honderd leden] zitten 93 heren en 7 dames, dus de wispelturigheid komt op conto van de heren”.³⁶

Bij de stemming werd het amendement met 49 tegen twintig stemmen ontoelaatbaar bevonden. Daarop deelde Bakker-Nort mee dat zij spoedig met een voorstel tot wetswijziging zou komen. Westerman trok het amendement ingediend door haar en Knottenbelt vervolgens terug. Volgens haar had de minister zelf met een wetswijziging moeten komen die vrouwen ondubbelzinnig benoembaar zou maken tot notaris. Door dit niet te doen “had Zijne Excellentie blijk gegeven niet alleen antirevolutionair maar ook een beetje anti-evolutionair te zijn”.³⁷

Kort daarop, op 26 maart 1931, diende Bakker-Nort inderdaad haar amendement opnieuw in, nu in de vorm van een voorstel tot wetswijziging, mede gesteund door haar VDB fractiegenoten.³⁸ In het Voorloopig Verslag over dit voorstel werd hard van leer getrokken.³⁹ Dat begon al met de constatering dat “er een voortdurend verder gaande gelijkstelling van man en vrouw in het maatschappelijk leven [aan de gang is, waarbij] eenerzijds de vrouw steeds meer onttrokken wordt aan de taak welke krachtens haar natuur voor haar is weggelegd, anderzijds den man steeds minder gelegenheid wordt gelaten tot het vervullen van zijn plicht als van nature

aangewezen verzorger van een gezin”. (klinkt hier de stem van Beumer?) “Meerdere leden van deze commissie wensten aan deze gelijkstelling niet bij te dragen.”⁴⁰

Nog zwaarder werd getild aan de consequentie dat uit het wetsvoorstel ook de benoembaarheid tot notaris van gehuwde vrouwen zou volgen. Dit werd als “militant feministisch” gezien. Sommige leden van de commissie eisten dan ook een bepaling dat een tot notaris benoemde vrouw ontslag zal worden verleend bij huwelijk. Het argument dat de keuze bij de benoeming van een notaris in een bepaalde standplaats zo groot mogelijk behoort te zijn, en dus ook vrouwelijke kandidaten dient te omvatten, sprak niet alle leden van de commissie aan. Zij betoogden:

“Toevoeging van vrouwelijke kandidaten zal het aantal geschikte niet doen toenemen. Het is nu eenmaal een vaststaand feit dat de cliënten over het algemeen geen vrouwelijke notaris verlangen. Op dien grond alleen reeds zal de vrouwelijke kandidaat steeds de minder geschikte wezen. Bovendien mist de vrouw, die bovenal gevoelsmensch is, de objectiviteit welke de notaris voor het beoordeelen van zaken behoeft. Onlangs zijn door den wetgever regelen gesteld tot meerderen waarborg voor hen die belangen aan notarissen toevertrouwen. Met de strekking van dezen maatregel schijnt het kwalijk vereenigbaar de mogelijkheid van benoeming tot notaris uit te breiden tot personen wier gebrek aan objectiviteit de mogelijkheid opent dat zij de belangen van wie zich om bijstand tot hen wenden op minder goede wijze zullen behartigen.”⁴¹

Ook meer inhoudelijke argumenten werden aangevoerd. Ten eerste was er de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw. De notaris is aansprakelijk voor zijn ambtsverrichtingen, en dus rijst de vraag of en in hoeverre een hieruit voortvloeiende schuld van de niet-handelingsbevoegde getrouwde vrouwelijke notaris de huwelijksgoederengemeenschap verbindt. Het zou daarom beter zijn deze wetswijziging te behandelen in samenhang met het reeds bij de Kamer aanhangig gemaakte wetsontwerp tot wijziging van de regels betreffende het huwelijksvermogensrecht. Ook werd gewezen op een conflict dat zou ontstaan met betrekking tot het domicilie.⁴² Volgens de Wet op het Notarisambt moet de notaris zijn woonplaats en zijn werkelijk en gestadig verblijf hebben in de hem aangewezen standplaats. De gehuwde vrouw echter heeft volgens het Burgerlijk Wetboek geen andere woonplaats dan haar man, terwijl zij tevens verplicht is met haar man samen te wonen en hem overal te volgen waar hij dienstig oordeelt zijn verblijf te houden. Ook dit kan dus een onmogelijke opgave worden voor een gehuwde vrouwelijke notaris. Beide inhoudelijke bezwaren waren ook reeds door Libourel in zijn preadvies uit 1917 geuit.⁴³

De afloop

Hoe eindigde deze geschiedenis? Eigenlijk doofde deze strijd in eerste instantie uit als een nachtkars. De regering reageerde niet op het ontwerp wetswijziging zoals ingediend

door Bakker-Nort c.s.. Er kwam dus geen Memorie van Antwoord, en derhalve ook geen discussie en stemming over het voorstel in de Tweede Kamer. Tenslotte trok Bakker-Nort in 1937 haar wetsvoorstel in, omdat zij het kansloos achtte in die tijd van beperking van vrouwenarbeid ter bestrijding van de economische crisis.

We zien dus dat veranderingen in de maatschappelijke opvattingen die leiden tot toelating van vrouwen in allerlei beroepsgroepen en tot het stemrecht niet doordrongen in het notariaat, en evenmin in de rechterlijke macht. Dezelfde argumenten die in stelling werden gebracht tegen deze veranderingen ('de vrouw' is ongeschikt voor deze beroepen, 'de vrouw' hoort thuis te zijn in het gezin) werden ook nu gebruikt, en met succes, om toelating tot notariaat en rechterlijke macht te blokkeren. Het succes was te wijten aan de behoudzucht van de christelijke politieke partijen.

De Tweede Wereldoorlog veranderde alles. Na de bevrijding waren rechters, burgemeesters en notarissen hard nodig omwille van de vele rechtsherstelzaken. Door de "zuivering" van NSB-functionarissen moesten veel vacatures ingevuld worden. Tijdens de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer op 8 januari 1946 vroeg Marinus Van der Goes van Naters (SDAP) waarom de regering nog niet was overgegaan tot benoeming van vrouwelijke burgemeesters en vrouwelijke rechters.⁴⁴ De minister van Justitie, Mr. Hans Kolfsochten (Katholieke Volkspartij, KVP), ging hier twee dagen later op in door niet alleen vervulling van deze wens in het vooruitzicht te stellen, maar ook die van de benoeming van vrouwelijke notarissen. Wel nuanceerde de minister zijn standpunt door te stellen: "Let men echter op de toch al beperkte mogelijkheden voor mannelijke kandidaten om het op niet te gevorderden leeftijd tot notaris te brengen, dan komt men tegenover het denkbeeld wat meer gereserveerd te staan."⁴⁵

Het hoofdbestuur van de Broederschap van Candidaat-Notarissen reageerde direct op deze laatste aarzeling. Op 18 april 1946 zond het hoofdbestuur een adres aan de minister waarin dit bezwaar werd weerlegd. Er waren op dat moment achttien vrouwelijke kandidaten die in principe benoembaar waren, en als die allemaal zouden solliciteren zou de wachttijd voor de mannelijke kandidaten met slechts ongeveer een half jaar worden verlengd. Volgens het hoofdbestuur was het echter veel belangrijker te beseffen dat de benoeming van één vrouw het vraagstuk van de benoembaarheid zou oplossen. Het hoofdbestuur pleitte er dan ook voor dat de minister in het *Weekblad voor Privaatrecht, Notarisambt en Registratie (WPNR)*, het vakblad van onder meer het notariaat een bericht zou plaatsen dat vrouwelijke kandidaat-notarissen naar opengevallen notarisplaatsen kunnen solliciteren. Dit verzoek werd prompt ingewilligd. In dezelfde aflevering van het *WPNR* waarin het adres werd geplaatst verscheen ook een bericht van de minister van Justitie dat vrouwelijke kandidaat-notarissen mochten solliciteren voor vacante notarisplaatsen en zich beschikbaar konden stellen voor de tijdelijke waarneming van een notaris-kantoor.⁴⁶ Discussie of stemming in het parlement bleek op eens niet meer nodig: de weg was vrij.

Reeds in juni 1946 werd Connie Bletz als eerste vrouw in Nederland tot waarnemend notaris in Amsterdam benoemd.

Twee weken later werd Trees Roos-Cikot als waarnemend notaris in Alkmaar benoemd, als eerste gehuwde vrouw in Nederland. Zij nam daarbij het kantoor waar van haar schoonvader notaris M.C. Roos, waar haar echtgenoot, Mr. D.J. Roos, werkte als kandidaat-notaris. De laatstgenoemde twee waren op dat moment ziek. Op 7 februari 1947 werd Bletz beëdigd als notaris in Amsterdam. Kennelijk hadden de opvolgende ministers van Justitie Mr. Hans Kolfsochten (KVP) en Mr. Johan van Maarseveen (KVP) geen bezwaren. Zowel Bletz als Roos-Cikot behoorden in 1930 tot de ondertekenaars van het rekest aan de Eerste en Tweede Kamer. In 1954 werd Anna Ten Doesschate-Vintges benoemd tot notaris in Rotterdam, als de eerste gehuwde vrouw in Nederland. En hoe reageerden de cliënten? Trees Roos-Cikot ondervond geen probleem, zeker niet als zij vertelde dat zij de vrouw was van "de jonge notaris" (de kandidaat-notaris).⁴⁷ Niettemin waren de bezwaren ten aanzien van handelingsonbekwaamheid en domicilie toen nog niet opgelost. In 1949 werd een wetsontwerp aangaande de opheffing van handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw en een Memorie van Toelichting hierover naar de Tweede Kamer gestuurd, maar de wet trad pas in 1957 in werking (de lang verbeide "Lex van Oven"). Kennelijk vertrouwde minister Donker in 1954 erop dat deze wet uiteindelijk in werking zou treden en had hij voldoende vertrouwen in mevrouw Ten Doesschate om haar reeds vóór die tijd te benoemen.

Domicilie was reeds in deze zelfde Lex van Oven gedeeltematig geregeld, in die zin dat de echtgenoten jegens elkaar tot samenwoning verplicht waren, tenzij gewichtige redenen zich daartegen verzetten. De plaats der samenwoning moest door de echtgenoten in onderling overleg worden bepaald. Indien de echtgenoten geen overeenstemming daarover zouden kunnen bereiken, dan besliste de man. Echter, de vrouw besliste indien in de behoeften van het gezin uitsluitend of hoofdzakelijk werd voorzien door de arbeid van de vrouw. Uiteindelijk verdween ook het artikel inzake de samenwoningplicht van de echtgenoten geheel uit de wet. Het voornaamste argument hiervoor was dat de regeling niet door de overheid kon worden gehandhaafd en dat echtgenoten goede redenen konden hebben om niet samen te wonen. Dat ging de overheid verder niets aan.

Tenslotte: in 1946 werd Truus Smulders-Beliën als eerste vrouwelijke burgemeester in Nederland benoemd⁴⁸, en in 1947 Johanna Hudig tot eerste vrouwelijke rechter in Nederland.⁴⁹ Ook daar werd vooruit gelopen op deze wetswijzigingen.

En hoe is de situatie nu binnen het notariaat? Nederland telde in januari 2022 1238 notarissen, waarvan 357 (29%) vrouwen en 881 (71%) mannen.⁵⁰ Bij de kandidaat-notarissen zijn er meer vrouwen: van de 1952 kandidaat-notarissen zijn er 1374 (70%) vrouw en 578 (30%) man. Te verwachten valt daarom dat het percentage vrouwen in het notarisambt verder zal stijgen, mede omdat het nu mogelijk is voor een notaris om in loondienst en onder verantwoordelijkheid van een andere notaris te werken, en ook in deeltijd. Van deze 224 zogenaamde toegevoegde notarissen zijn er nu 165 (74%) vrouw en 59 (26%) man. Het eens zo hechte mannenbolwerk is voorgoed geslecht.

- 1 De auteurs, zonen van Trees Roos-Cikot, danken Mr. Daan Meijer, conservator bij de Stichting tot Bevordering van de Notariële Wetenschap, en Prof. Mr. Dr. Pim Huijgen, hoogleraar Notarieel Recht, Universiteit Leiden, voor hun bereidwillige medewerking aan dit artikel.
- 2 B.P. Sloot, *Ervaringen van vrouwelijke juristen* (Nijmegen 1980) 37-67. C. van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid, 1848-1940* (Utrecht 1994) 185-187. R. de Jong, *Tussen ambt en vrij beroep. Het notariaat tussen 1842 en 1999* (Amsterdam en Deventer 2002) 96-99.
- 3 Archief Th. Roos-Cikot, in beheer bij de Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap in Amsterdam.
- 4 Minister J. Donner, *Discussie Tweede Kamer begroting Ministerie van Justitie*, 30 november 1926.
- 5 Praeadvies Mr. B. Bakker-Nort en Mr. Ph.B. Libourel, *Kan volgens de tegenwoordige wetgeving de vrouw tot notaris worden benoemd, en zoo neen, dient dan op wetswijziging te worden aangedrongen?* (Den Haag 1917).
- 6 G. Bijl, "Vrouwenoverschot ter aanvulling van het onderwijzerstekort". De intrede van onderwijzeressen in de openbare lagere school in Groningen van 1878 tot 1900', *Historica* 39:1 (2016) 23-28, aldaar 24.
- 7 Archief Th. Roos-Cikot; Th. Roos-Cikot, Herinnering vastgelegd in voordracht voor Soroptimisten, omstreeks 1970.
- 8 Praeadvies Bakker-Nort en Libourel, *Wetgeving de vrouw tot notaris*.
- 9 Praeadvies Bakker-Nort en Libourel, *Wetgeving de vrouw tot notaris*.
- 10 Mr. E. Beumer, *Discussie Tweede Kamer begroting Ministerie van Justitie*, 23 november 1926.
- 11 Mr. B. Bakker-Nort, *Discussie Tweede Kamer begroting Ministerie van Justitie*, 23 november 1926.
- 12 Archief Th. Roos-Cikot; A. van Waveren, Brief aan Th. Cikot, mei 1930 (exacte datum onbekend). J. Westerman, Brief aan Th. Cikot, 27 mei 1930.
- 13 Archief Th. Roos-Cikot; J. Westerman, brief aan Th. Cikot, 27 mei 1930. Briefwisseling tussen Th. Cikot, G. Morel, A. van Waveren, Fr.C. Vogelpoel, en A. Bek, maart-september 1930.
- 14 Archief Th. Roos-Cikot; Th. Roos-Cikot, Herinnering. Briefwisseling tussen Th. Cikot, G. Morel, A. van Waveren, Fr.C. Vogelpoel, en A. Bek, maart-september 1930.
- 15 Archief Th. Roos-Cikot; Briefwisseling Cikot, Morel, Van Waveren, Vogelpoel, en Bek, maart-september 1930.
- 16 Archief Th. Roos-Cikot; Briefwisseling Cikot, Morel, Van Waveren, Vogelpoel, en Bek, maart-september 1930.
- 17 Nationaal Archief; R. Remmelts, Aantekeningen gemaakt na het onderhoud met minister Donner, 22 januari 1930. Archief Broederschap van Kandidaat-Notarissen 2.19.043.
- 18 Archief Th. Roos-Cikot; Th. Roos-Cikot, Herinnering. Nationaal Archief; R. Remmelts, brief aan leden hoofdbestuur Broederschap Cand. Notarissen, ongedateerd. Archief Broederschap van Kandidaat-Notarissen 2.19.043.
- 19 Archief Th. Roos-Cikot; Brief hoofdbestuur Broederschap aan Th.J.M. Cikot, 30 juni 1930.
- 20 Archief Th. Roos-Cikot; Brief hoofdbestuur aan Cikot, 30 juni 1930.
- 21 Nationaal Archief, Archief Broederschap van Kandidaat-Notarissen 2.19.044, R. Remmelts, Aantekeningen gemaakt naar aanleiding van vergaderingen van het hoofdbestuur Broederschap 1930.
- 22 Archief Th. Roos-Cikot, Correspondentie J. Tukker, J. Dwars en A. Morel met E.A. Rietvelt-Wagemaker, secretaresse Ned. Ver. Vrouwenbelangen en Gelyk Staatsburgerschap, mei 1930.
- 23 Handelingen der Tweede Kamer, 65e vergadering, 19 maart 1931.
- 24 Nationaal Archief, Archief Broederschap van Kandidaat-Notarissen 2.19.043, brief van F. Gouverne, notaris te Groningen aan Mr. R. Remmelts, Secretaris hoofdbestuur Broederschap 2 juli 1930.
- 25 G. ten Haaft, 'De notaris is een vrouw, maar dat zou je niet zeggen', in: *Dagblad Trouw*, 17 januari 1997.
- 26 Praeadvies Bakker-Nort en Libourel, *Wetgeving de vrouw tot notaris*.
- 27 F.G. Scheltema, *Praeadvies over: De geschiktheid der vrouw voor de Rechterlijke Macht*. 1933, aldaar 7 en 12. Vermeld in Sloot, *Ervaringen vrouwelijke juristen*, 65.
- 28 Voorloopig Verslag Voorstel wijziging van de Wet op het Notarisambt. Zitting Tweede Kamer 1930-1931. – 57, No. 1., 13 november 1930.
- 29 Memorie van Antwoord Voorstel wijziging van de Wet op het Notarisambt. Zitting Tweede Kamer 1930-1931. – 57, No. 2.
- 30 Amendement van Bakker-Nort. Handelingen der Tweede Kamer, Zitting 1930-1931. – 57, No. 5.
- 31 Amendementen van Westerman en Knottenbelt. Handelingen der Tweede Kamer, Zitting 1930-1931. – 57, No. 6. Handelingen der Tweede Kamer, 66e vergadering, 20 maart 1931.
- 32 Handelingen der Tweede Kamer, 65e vergadering, 19 maart 1931. Vel 551, p. 2133-2139.
- 33 Handelingen der Tweede Kamer, 66e vergadering, 20 maart 1931. Vel 554, p. 2142-2149.
- 34 Handelingen der Tweede Kamer, 20 maart 1931. Vel 554, p. 2143.
- 35 Handelingen der Tweede Kamer, 20 maart 1931. Vel 554, p. 2145.
- 36 Handelingen der Tweede Kamer, 20 maart 1931. Vel 554, p. 2147.
- 37 Handelingen der Tweede Kamer, 20 maart 1931. Vel 554, p. 2149.
- 38 Ontwerp van wet, B. Bakker-Nort c.s. Zitting Tweede Kamer 1930-1931. -315 No. 1-3, 26 maart 1931.
- 39 Voorloopig Verslag Voorstel van wet van Bakker-Nort c.s. tot wijziging van de Wet op het Notarisambt. Zitting Tweede Kamer 1930-1931 -315, No. 4.
- 40 Voorloopig Verslag Voorstel van wet van Bakker-Nort c.s. Zitting Tweede Kamer 1930-1931 -315, No. 4.
- 41 Voorloopig Verslag Voorstel van wet van Bakker-Nort c.s. tot wijziging van de Wet op het Notarisambt. Tweede Kamer 1930-1931 -315, No. 4.
- 42 Voorloopig Verslag Voorstel van wet van Bakker-Nort c.s. Tweede Kamer 1930-1931 -315, No. 4.
- 43 Praeadvies Bakker-Nort en Libourel, *Wetgeving de vrouw tot notaris*.
- 44 Handelingen der Tweede Kamer, 9e vergadering, 8 januari 1946. Vel 44, p. 174.
- 45 Handelingen der Tweede Kamer, 11ee vergadering, 10 januari 1946. Vel 54, p. 217.
- 46 *Weekblad voor Privaatrecht, Notarisambt en Registratie*, 1946. No. 3931, 166-167.
- 47 Archief Th. Roos-Cikot, Th. Roos-Cikot, Herinnering.
- 48 Kennisbank Openbaar Bestuur, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- 49 R. Jansen, 'Wachten tot de tijd rijp is. Regering, parlement en Hoge Raad over de (on)benoembaarheid van vrouwen in het rechtersambt (1921)', in: *Nederlands Juristenblad* 28 (2021) 2282-2290.
- 50 Factsheet januari 2022. Koninklijke Notariële Beroepsorganisatie (KNB).

Mathilde Sonnet (1999) studeerde in 2022 af als historica aan de Universiteit Antwerpen. Haar scriptie spitste zich toe op de geschiedenis van de lesbische beweging in België aan de hand van Artemys, een feministische boekhandel in Brussel.

Feministische boekhandel Artemys als 'lesbian space'

De inspirerende rol van oprichtster Marian Lens

In de jaren 1990 en 2000 was Artemys, een feministische boekhandel in België, veel meer dan alleen een literaire uitlaatklep. Onder leiding van pionier Marian Lens fungeerde het als een toevluchtsoord en ontmoetingsplaats voor lesbische vrouwen. Lens beïnvloedde via Artemys actief de acceptatie en emancipatie van lesbiennes. Haar aanbod van literatuur, tijdschriften en kunstwerken benadrukte genderdiversiteit en identiteitsvraagstukken. Artemys belichaamde Lens' activisme tegen heteronormativiteit en genderstereotypen. Hoewel lesbische vrouwen soms terughoudend waren om de boekhandel binnen te stappen, erkennen velen nu dat Artemys hen zichtbaarheid en een gevoel van verbondenheid gaf. Deze boekhandel blijft een belangrijke erfenis, die niet alleen lesbiennes vertegenwoordigde, maar ook bijdroeg aan een bredere verschuiving in opvattingen over gender en seksualiteit.

Boeken verkopen, is het verkopen van ideeën. Dit wordt duidelijk geïllustreerd door feministische boekenwinkels, die niet alleen werden beheerd door vrouwen, maar ook specifiek gericht waren op een vrouwelijk publiek. In de Verenigde Staten kwamen dit soort boekhandels gelijktijdig op met de vrouwenbeweging en een verscheidenheid aan feministische stromingen in de jaren 1970.¹ Het cultureel feminisme refereert naar de ideologie van een vrouwelijke natuur of essentie waarbij feministen de eigenschappen, die als typisch vrouwelijk worden beschouwd, versterkten.² Culturele feministen uit de jaren 1970 benadrukten het belang van een open, veilige ruimte en een cultuurspecifiek genre voor vrouwen. Veel feministische boekhandelaars creëerden als eersten een beschermde omgeving voor vrouwen, vrij van mannelijke en patriarchale waarden. Ook de tak van het lesbische-feminisme sluit hier sterk bij aan. Academici Verta Taylor en Leila Rupp verwezen in de jaren 1990 met lesbisch feminisme naar een verscheidenheid aan overtuigingen en praktijken die gebaseerd waren op de kernaanname dat er een verband bestond tussen enerzijds een erotische/emoti-

Lesbiënnedag, 1999. Bron: Persoonlijk archief Marian Lens

onele betrokkenheid met vrouwen en anderzijds een sterk politiek verzet tegen patriarchale dominantie.³ Lesbische feministen probeerden een vrouwencultuur te creëren los van de 'malestream' maatschappij. Volgens die stroming konden vrouwen pas echt feminist zijn wanneer ze seksuele relaties met mannen afzwoeren.⁴ Deze cultuur werd vooral in Groot-Brittannië gedragen door boekhandels maar ook uitgeverijen, theaters en cafés.⁵ In België beperkte het zich tot feministische boekhandels, waaronder Artemys, opgericht door Marian Lens, die de focus van deze boekhandel legde op het lesbianisme. Marian Lens werd geboren in 1959 en is sinds de jaren 1980 pionier van de feministische en lesbische beweging in Brussel. Ze studeerde af als sociologe aan de Universit  Libre de Bruxelles (ULB).

Dit artikel onderzoekt in hoeverre Artemys beschouwd kan worden als een 'lesbian space' en wat de precieze rol van Marian Lens hierin was. Aan de hand van interviews met Lens, auteur Majo Van Ryckeghem en queer activist Johanna Pas wordt de relatie tussen de boekhandel en de bredere lesbische beweging in België bestudeert. De hoofdbron van dit artikel zijn interviews met Marian Lens zelf. De interviews zijn een unieke en waardevolle bron van informatie en geven goed inzicht in het perspectief en de beleving van Lens. Uiteraard is het artikel bewust van de eenzijdige perceptie van dit brontype. Er wordt gekeken naar de functie die Artemys vervulde voor de acceptatie en emancipatie van lesbiennes in België. Het artikel tracht te bepalen wat de positie van Artemys

was binnen de lesbische beweging in België. Het onderzoek sluit aan bij twee historiografische debatten. Allereerst is dit onderzoek verbonden aan de historiografie van de Belgische lesbische beweging. Die groep vrouwen wordt nog onderbelicht in de geschiedenis en geschiedschrijving. Als het gaat om geschiedenis van lgbtq+-mensen, betreft de geschiedschrijving over lgbtq+-mensen vaak de mannelijke homobeweging en diens verloop in de maatschappij. Auteurs Paul Borghs en Wannes Dupont beloofden in hun werken een volledige geschiedenis van het holebilandschap in België, maar focusten toch voornamelijk op de mijlpalen van de homobeweging en besteedden minder aandacht aan lesbiennes. Borghs noemde in zijn onderzoek de homo- en lesbiënebeweging van de jaren 1960 vaak in één adem. Echter is het belangrijk dat er een onderscheid tussen beiden wordt gemaakt. De homobeweging zocht bovendien weinig toenadering tot de vrouwenbeweging en lesbiennes kregen geen gehoor bij de door mannen gedomineerde beweging.⁶ Het seksisme en de permanente botsingen zorgden ervoor dat de drang naar een eigen ruimte groter werd. Ook Lens beaamt dit: “We waren daar als bedienden van de grote revolutionairen maar we hadden daar geen plaats”, vertelt ze over de homobeweging. Sommige lesbiennes sloten zich aan bij de vrouwenbeweging terwijl anderen wel actief waren in de homobeweging. Borghs beweert dat het daarom moeilijk was om voor lesbiennes één front te vormen. Ze vielen als het ware tussen deze twee bewegingen in en voerden een dubbele strijd: één als vrouw en één als lesbiëne.⁷

Een tweede debat betreft de historiografie over feministische en lesbische boekhandels waaronder het boek *Savannah Bay: Geschiedenis van een bijzondere boekwinkel 1975-2019*, dat het verhaal vertelt van de eerste vrouwenboekhandel in Nederland: Savannah Bay.⁸ Boekwinkels zijn onlosmakelijk verbonden met de strijd voor gendergelijkheid.⁹ Suzanne van der Beek, Marijke Huisman en Suzanne Balm beschrijven de boekhandel als een ‘universiteit zonder muren’ waarbij de focus voornamelijk lag op feminisme en vrouwenemancipatie. Het aanbod was een uiting van de waarden waarvoor de boekhandel stond. Hun publiek bestond voornamelijk uit (lesbische) vrouwen.¹⁰ Toch stond Savannah Bay bekend om het feit dat ze in een radicaal-conservatieve maatschappij overeind bleef en een verademing was voor mensen die geloofden in een multiculturele samenleving waar diversiteit gevierd wordt.¹¹ Dit gold voor mensen van kleur maar zeker ook voor holebi’s. Zij vonden een veilige plek in Savannah Bay. Wat Savannah Bay was voor intersectionele feministen in Nederland lijkt Artemys dat in België voor lesbiennes.

Artemys: boekhandel voor lesbiennes en uiting van activisme

Feministische boekhandelaars hadden een persoonlijke invloed op hun klanten, zowel direct als indirect. Het aanbod van boekhandels was een uiting van hun persoonlijkheid en van de boodschap die ze wilden overbrengen.¹²

Vandaag de dag geeft Lens veel lezingen en is ze de bezieler achter ‘l-tours’: georganiseerde wandelingen over het lgbtq+-verleden van Brussel.¹³ Het aanbod van Artemys was heel

uitgebreid en bevatte alle bestaande titels geschreven door lesbische vrouwen in het Frans, Nederlands en Engels. De boekhandel was bekend omwille van de vele boeken die werden verkocht omtrent lesbische seksualiteit en relaties. Ondanks het taboe dat er in de maatschappij heerste, verkochten feministische boekhandels literatuur met lesbische en homo-erotische thema’s. De informatieboeken die daar werden verkocht, waren vaak heel expliciet met tekeningen van vulva’s en clitorissen, waarbij verschillende seksstandjes nauwkeurig werden uitgelegd. Naast non-fictie bevatte de categorie ‘lesbianisme’ ook dichtbundels, erotische romans en poëzie die de lesbische liefde beschreven. Volgens Lens heerste er in de lesbische gemeenschap geen taboe rond seks waardoor er een open sfeer bestond. Seksualiteit moest volgens sommige lesbiennes dus opnieuw worden gereviseerd, iets wat naar voren kwam in de boeken die bij Artemys werden verkocht. Die thema’s waren bovendien ook een uiting van Lens’ activisme dat een strijd aanging tegen de heteroseksuele maatschappij door genderstereotypen en -rollen in vraag te stellen en daar kritisch tegenover te staan. Vrouwenboekhandels zoals Artemys waren een belangrijke schakel in de subculturele organisatie van lgbtq+-personen. Lens was met haar zaak op die manier een voorloper voor het in vraag stellen van genderidentiteit en non-binariteit in België.¹⁴ Artemys speelde een baanbrekende rol in dit opzicht, door bij te dragen aan de zichtbaarheid van de lesbische beweging en de bredere discussie over genderidentiteit en non-binariteit in België te bevorderen.

Lens bepaalde zelf hoe ze het aanbod wilde uitbreiden. Wanneer er categorieën werden toegevoegd, was dat vaak het gevolg van ontwikkelingen in de maatschappij. In datzelfde kader kon ook het protest tegen de kernwapens worden geplaatst: een onderwerp dat een meer divers en vaak heteroseksueel publiek aantrok.¹⁵ Verschillende onderwerpen toevoegen, was een financiële noodzaak om een breder publiek te bereiken zonder de progressieve eigenheid van de boekhandel te verliezen. Naast boeken verkocht Artemys ook een uitgebreid aanbod aan tijdschriften met een sterke focus op lesbianisme. Deze hadden als voordeel dat ze beter kunnen inspelen op nieuwe ontwikkelingen in de maatschappij. Vanuit die tijdschriften werden vaak ook activiteiten georganiseerd in de vorm van een lesbiënedag of een debatavond over die actuele thema’s. Belangrijke tijdschriften waren van Nederlandse bodem, zoals *Diva* en *Lust en Gratie*, die maatschappelijke thema’s omtrent lesbianisme aanhaalden. Een Belgisch lesbisch tijdschrift dat ook vaak reclame maakte voor Artemys is *De Paarse Paperpot*. Daarnaast verkochten ze een aantal bekende Amerikaanse tijdschriften zoals *Off Our Backs*. Het aanbod van de tijdschriften was zonder veel financiële middelen uitgebreid, omdat exemplaren tussen de boekhandels geruild werden. Artemys ruidde haar eigen nieuwsbrief met andere boekhandels en organisaties in Europa en de Verenigde Staten die ook zelf tijdschriften uitgaven. Zowel boeken als tijdschriften werden volgens Lens evenredig verkocht.¹⁶

Lens haalde ook inspiratie bij andere feministische boekhandels, die ze kende via het Feminist Bookstore Network, voor de ontwikkeling van nieuwe categorieën. Een van die categorieën was bijvoorbeeld ‘first nation’ wat betrekking had

Lezing op verjaardag Artemys, 2 december 2000
Bron: Persoonlijk Archief Lens

Marian Lens aan het werk in Artemys. Bron: Jane Marshall, A Space of Their Own, *The Bulletin*, 20 December 1987, p. 17.

op oorspronkelijke bewoners van de Verenigde Staten.¹⁷ Ook sprong de categorie 'third world' in het oog, aangaande het globale Zuiden. Er was niet louter een focus op westerse onderwerpen of witte auteurs. Vaak verweten personen van kleur dat het feminisme te wit en te weinig divers was. Lens meent dat haar boekenwinkel openstond voor alle vrouwen, wat ze probeerde te uiten in haar aanbod en in de representatie op haar periodieken.¹⁸ In mijn eerste interview met Lens beargumenteert ze dit door te benoemen dat er een globale diversiteit was binnen de categorieën van Artemys: "On montrait la diversité dans ce qu'on représentait. Le monde arabe, le Japon, [...]"¹⁹ Junko Onosaka beweert echter in haar onderzoek dat vrouwen van kleur zich niet altijd konden vinden in de politiek van de vrouwenboekhandels in Noord-Amerika. Vrouwen van kleur vonden vaak dat de boekhandels onverschillig waren tegenover racisme ondanks dat er boeken van auteurs van kleur of niche-categorieën werden verkocht. Onosaka haalde een voorbeeld aan van een zwarte vrouw die zich in de boekhandels niet visueel voelde gerepresenteerd op bijvoorbeeld boekcovers of affiches, waardoor het beeld van een witte feministische beweging enkel werd versterkt. Het is onmiskenbaar dat de mainstream feministische en de lesbische beweging ook in België hoofdzakelijk wit was, maar Lens probeerde met haar boekhandel naar eigen zeggen, via een inclusief aanbod zichtbaarheid te geven aan vrouwen van kleur. Lens: "La diversité d'Artemys j'en suis très fière." [Ik ben erg trots op de diversiteit van Artemys] Ook het publiek van Artemys was volgens Lens heel internationaal en ook van kleur.

Ondanks een steeds breder publiek kampte Artemys constant met een financieel tekort. Lens verkocht als aanvulling cd's van lesbische of feministische artiesten en was vaak genoodzaakt nieuwe inkomstenbronnen te vinden.²⁰ Naast auteurs van boeken, nodigde ze regelmatig muzikanten uit om een concert te geven in de boekhandel. Een andere belangrijke kostwinning voor Artemys was de verkoop van kunstprenten en -kaarten waarbij het thema van de vrouw centraal stond. Lens maakte cadeaubonnen die uitgegeven konden worden in haar zaak en probeerde door middel van wekelijkse activiteiten publiek te trekken: "J'avais beaucoup de créativité".²¹ Daarnaast ontving de boekhandel ook sporadisch giften van lesbische vrouwen. In de beginjaren stonden er ook regelmatig oproepen tot het

schenken van een gift in de nieuwsbrief van Artemys.²² Ook de steun van lesbische vrouwen uit de kunst- en uitgeverwereld waren erg belangrijk voor haar bestaan.²³ De hoofdreden dat Artemys zo lang kon bestaan, was volgens Lens haar politieke wil en haar sterke veerkracht die haar de kracht gaf om door te zetten. Geld was nooit de drijfveer en Lens was bereid te leven van een laag inkomen. Het lange bestaan van de boekhandel was voor haar een succes op zich.²⁴ Savannah Bay, de Utrechtse boekhandel die al bestaat sinds 1975, dankt zijn duurzame succes aan een continue aanpassing aan de maatschappelijke ontwikkelingen zonder haar eigenheid te verliezen. Ook deze boekhandel worstelde met een dalende verkoop, en was daarom genoodzaakt het doelpubliek te verbreden om het hoofd boven water te houden.²⁵ Artemys speelde ook in op maatschappelijke veranderingen aan de hand van haar aanbod.

Langzamerhand ontstond er ook meer interesse bij mannen. Aanvankelijk hanteerde Artemys een women-only beleid maar dat was financieel niet langer houdbaar. Volgens Lens ging het aanvankelijk vaak om homoseksuele mannen die bewondering toonden voor haar werk en inzet. Gaandeweg kwamen er ook meer heteroseksuelen langs die op zoek waren naar specifieke boeken of niche-categorieën die hierboven werden vermeld.

De lesbiënebeweging zelf bestond uit verschillende afzonderlijke organisaties. Binnen de homo- en feministische bewegingen bleven de lesbiennes echter onzichtbaar. Om die zichtbaarheid te vergroten werden de lesbiënedagen georganiseerd. Ook Lens stond hier mee aan het roer als medeorganisator. Dat jaarlijks initiatief ontstond in 1983 als reactie op de vrouwendagen. Deze werden vanaf 1972 georganiseerd door het Vrouwen Overleg Komitee (VOK) met een tweeledig doel: het overbrengen van politieke, economische en sociale eisen alsook een cultureel-entertainment insteek. Aanvankelijk schonken de vrouwendagen weinig aandacht aan de intersectionaliteit van het feminisme. Lesbische vrouwen werden regelmatig gestigmatiseerd als zijnde vijandig jegens mannen, een voorstelling die potentiële schade aan de reputatie van de bredere feministische beweging met zich mee kon brengen. Dit fenomeen droeg bij aan de moeilijkheden die lesbiennes ondervonden in termen van sociale acceptatie, wat op zijn beurt resulteerde in een verminderde zichtbaarheid. Binnen deze context betoogde Lens dat feministen aanzienlijk werden beperkt in hun handelingen,

omdat ze terughoudend waren om standpunten in te nemen die mannen mogelijk zouden kunnen ontmoedigen. De lesbiennedag was geen louter ontmoetingsmoment maar was ook een opeising van zichtbare ruimte in de maatschappij. Artemys werd later co-organisator en maakte het evenement zichtbaar door reclame te maken in het tijdschrift van de boekhandel. Daarnaast stond Lens op verschillende events met een boekenstand waar ze haar boekhandel zichtbaarheid gaf. Dit kon gaan om lesbiennedagen, Vrouwendagen maar ook de internationale boekenbeurs van Brussel (Foire du livre), die een breder en internationaler publiek trok.

Artemys: een veilige haven voor lesbiennes

Meer dan enkel een boekhandel was Artemys ook een veilige haven voor lesbische vrouwen die in de jaren 1980 en 1990 nood hadden aan gelijkgezinden. Volgens sociologe Kathleen Liddle voelden vrouwen zich meer geaccepteerd door het bestaan van vrouwenboekhandels ondanks dat ze die plaatsen zelf niet vaak bezochten. Een bezoek aan een feministische boekhandel was een sleutelmoment in het proces van een *coming-out* bij een lesbienne.

Het zorgde voor een connectie met andere lesbische vrouwen, of dit nu in persoon was of met een fictief personage uit een boek. Volgens Liddle ontwikkelden sommige lesbiennes na een tijd een sterker identiteitsgevoel waarbij ze geen externe steun van de boekhandel meer nodig hadden. Feministische boekhandels waren soms succesvol in het integreren van vrouwen in de lesbische gemeenschap, dat lesbiennes niet langer de behoefte voelden om er tijd door te brengen.²⁶ Artemys slaagde er doeltreffend in om een cultuur te bevorderen die specifiek ruimte opeiste voor lesbiennes binnen de maatschappij, wat op zijn beurt bijdroeg aan een verhoogd gevoel van zelfacceptatie onder lesbiennes. Bovendien organiseerde Lens ook andere activiteiten zoals een cursus auto-mechanica of zelfverdediging. Op die manier wou ze zelfstandigheid geven aan vrouwen en genderrollen doorbreken. Ook de verschillende discussieavonden die plaatsvonden in de boekhandel, behandelen diverse thema's. Gelijkgestemden bespraken onderwerpen zoals lesbianisme en heteronormatieve patronen zoals het huwelijk en gezinsleven. Genderrollen in de maatschappij werden hierbij in vraag gesteld.²⁷ Op die manier stond een kleine groep lesbiennes in Brussel kritisch tegenover de man/vrouw-verhouding en de bijhorende hetero-normale samenleving.²⁸

Ondanks dat Artemys een veilige plaats bood voor lesbiennes, vonden volgens Lens veel vrouwen de drempel om de winkel effectief binnen te stappen te groot. Vrouwen waren angstig om er gezien te worden, omdat ze niet uit de kast waren gekomen en vreesden voor aannames over hun geaardheid. Zij kwamen daarom niet naar Artemys, maar het bestaan van de boekhandel betekende al veel voor hen. Wijlen Johanna Pas, voormalig uitbaatster van de Antwerpse queer-boekhandel Kartonnen Dozen in Antwerpen beaamde dit. Zelf bezocht ze Artemys slechts één keer maar "enkel haar bestaan voelde als een verademing aan". Lens beschrijft ook dat ze een sterk gevoel had dat Artemys van betekenis was voor lesbiennes, zonder dat zij de boekhandel bezochten.²⁹ Lens vertelt nu, meer dan 25 jaar later, dat ze de steun van lesbiennes die weg-

bleven echter wel nodig had. Majo Van Ryckeghem is actief in de lesbiënebeweging en organisator van verschillende samenkomsten voor lesbiennes, zoals de Ookzo-weekends die werden georganiseerd voor lesbiennes. Vanuit die initiatieven kende ze Lens en haar boekhandel ook. Artemys was bekend binnen de volgens haar beperkte lesbische beweging die in de jaren 1980 bestond. Van Ryckeghem is auteur van het boek *Thuiskomen*, maar was zelf minder betrokken bij boekhandels. Ze was betrokken bij andere initiatieven voor lesbiennes waarbij ze het belangrijk vond dat verschillende klassen uit de samenleving samenkwamen. Volgens Van Ryckeghem richtte een boekhandel zich vaak op een intellectueel publiek waardoor het slechts een bepaald deel van de maatschappij bereikte. Ze ontkent echter niet dat Artemys een belangrijke ontmoetingsplek was voor lesbiennes, waar op dat moment ook nood aan was. "Marian heeft wel wat teweeggebracht met haar boekhandel", zegt Van Ryckeghem.³⁰

Lens sprak met haar activisme veel mensen aan. Zo kreeg ze veel informatie over initiatieven om vrouwen te helpen, dat ze vervolgens verzamelde in haar boekhandel. Iedereen met vragen omtrent gender en seksualiteit kon bij haar terecht. Onder hen bevonden zich ook mannen en vrouwen in een heteroseksueel huwelijk. Al heerste er een duidelijk taboe. "Vaak beweerden ze, het is voor mijn nichtje of neefje, maar was het voor zichzelf." Ondanks de slechte relatie met de homobeweging zegt Lens dat ze de adressen waar homo's terecht konden voorhanden had. Bovendien werden aanspreekpunten voor lesbische vrouwen soms ook gepubliceerd in boeken die Artemys verkocht. In *The Joy of Lesbian Sex* van Emily L. Sisley en Bertha Harris stonden bijvoorbeeld alle adressen van informatiecentra, gaande van vluchthuizen tot abortuscentra voor vrouwen in België en Nederland.³¹

Tijdens haar carrière kwam Lens in contact met personen die het erg moeilijk hadden met de acceptatie van hun eigen geaardheid of genderidentiteit. Tegelijkertijd bleven holebi's een kwetsbare groep met betrekking tot suicidaliteit. Binnen de kring van Lens waren een aantal mensen overleden door zelfdoding. Het recente onderzoek van masterstudentes Jana Missiaen en Heiderike Seynaeve omtrent het psychisch welzijn van Vlaamse holebi's van nu toont aan dat holebi's een aanzienlijk verhoogd risico lopen voor het ontwikkelen van suïcidale gedachten.³² Voornamelijk lesbiennes en biseksuele vrouwen blijken hiervoor het kwetsbaarst te zijn. Biseksuele vrouwen die de binaire levensstijl achter zich lieten, konden op weinig begrip rekenen vanuit de heteronormatieve maatschappij, maar voelden zich volgens het onderzoek ook niet geaccepteerd door de lesbische gemeenschap. Een van de vier risicofactoren voor suïcidale gedachten bij holebi's die naar voren kwamen uit het onderzoek, is het uitblijven van steun van een ondersteunende omgeving.

Vanuit de overheid was er weinig aandacht voor deze groep in het kader van zelfmoordpreventie. Als jonge lesbienne en sociologe heeft Lens vanuit de boekhandel steun proberen te bieden. Pas later kon ze de hulp inschakelen van lesbiennes die meer kennis hadden over specifieke zaken. In een tijd waar homoseksualiteit niet geaccepteerd werd door de samenleving bood Artemys een veilige haven voor zij die dat nodig hadden.

De boekhandel kwam echter steeds meer in financiële moeilijkheden.³³ Uiteindelijk stopte Lens in 2002 met haar boekhandel. Archieven zijn nu erg geïnteresseerd in het bronmateriaal over Artemys, waardoor lesbische geschiedenis meer historische waarde toegekend krijgt.³⁴

Conclusie

Met haar boekenwinkel wilde Lens een verandering teweegbrengen in de maatschappij. Op basis van de boeken die Lens aanbood bij Artemys manifesteerde ze haar overtuigingen en uitte ze haar lesbisch en feministisch activisme. Het duurde enige tijd voor er in België een breed gedragen lesbische beweging ontstond. Ondanks de drempel om de boekhandel binnen te stappen, ondersteunden vrouwen die niet openlijk lesbisch waren Artemys op allerlei manieren. De invloed van Artemys op de lesbische gemeenschap was daardoor breder. Lesbiennes wereldwijd waren niet enkel diegenen die feministische vrouwenboekhandels begonnen maar ze hielden ze ook in stand door ze frequent te blijven bezoeken in tijden van massaconsumptie. Daarnaast omvatte een boekhandel voor veel lesbiennes hun eerste connectie met andere gelijkgezinde vrouwen wat belangrijk was voor de acceptatie van hun eigen geaardheid. Uit de interviews met pioniers blijkt dat ook vrouwen die Artemys niet bezochten, haar bestaan wel als een verademing ervaarden.

Het netwerk van de FBN, bestaande uit verschillende feministische boekhandels, betrof niet enkel het uitwisselen van ideeën en informatie, maar creëerde vanuit het activisme een groepsgevoel dat aan landsgrenzen voorbijging. Naar analogie verwezenlijkte Artemys een gelijkaardige gemeenschap in België waar lesbiennes de gelegenheid kregen om bestaande machtsstructuren in vraag te stellen en zichzelf te uiten. De kracht van Artemys en haar lange bestaan ligt deels ook bij een internationale verankering. Toekomstig onderzoek naar een Europees netwerk van feministische boekhandels en hun eventuele samenwerking kan het unicum van Artemys verder aantonen. De bijdragen van feministische boekhandels tot een veranderd gedachtegoed met betrekking tot lesbianisme in de hedendaagse samenleving is nog onontgonnen terrein.

Artemys was meer dan een boekhandel en speelde een aanzienlijke rol voor personen die worstelden met hun geaardheid of genderidentiteit. Daarnaast profileerde Lens zich ook als een aanspreekpunt voor vrouwen in kwetsbare situaties. In een tijdperk waar het internet nog geen antwoorden kon geven en er geen platform was waar lotgenoten elkaar konden vinden, bood Artemys een veilige plek voor zij die dat nodig hadden. Ze gaf op die manier betekenis op persoonlijk vlak aan individuen. In een groeiend digitaal tijdperk, is een vraag die hierbij opkomt: blijven fysieke ontmoetingsplaatsen belangrijk voor de lgbtq+-gemeenschap? En zo ja, in welke vorm?

Als laatste illustreert de casus van Artemys de bijdrage van vrouwenboekhandels aan de veranderende houding van de samenleving ten opzichte van het lesbische perspectief en, breder geformuleerd, ten opzichte van genderfluiditeit. Vandaag is er een groeiende aandacht en zichtbaarheid voor non-binaire en lgbtq+-personen die de binaire constructies hekelen in de samenleving. Pioniers zoals Lens hebben gestreden voor de zichtbaarheid van hun eigen gemeenschap,

maar creëerden ook meer openheid voor de komende generaties van de lgbtq+-gemeenschap.

- 1 J.R. Onosaka, *Feminist Revolution in Literacy: Women's Bookstores in the United States* (Londen 2006) 1.
- 2 L. Alcoff, 'Cultural Feminism versus Post-Structuralism: The Identity Crisis in Feminist Theory', *Signs* 13, no. 3 (1988), 408.
- 3 V. Taylor en L.J. Rupp, 'Women's Culture and Lesbian Feminist Activism: A Reconsideration of Cultural Feminism', *Signs* 19:1 (1993) 33.
- 4 S. Jeffreys, *The Lesbian Revolution. Lesbian Feminism in the UK, 1970-1990* (Londen 2018) 1.
- 5 Jeffreys, *The Lesbian Revolution*, 34.
- 6 W. Dupont, E. Hofman en J. Roelens (red.) *Verzwegen verlangen. Een geschiedenis van homoseksualiteit in België* (Antwerpen 2017) 236.
- 7 P. Borghs, *Holebipioniers. Een geschiedenis van de holebi- en transgenderbeweging in Vlaanderen* (Gent 2015).
- 8 M. Huisman (red.), *Savannah Bay : Geschiedenis van een bijzondere boekwinkel 1975-2019* (Utrecht 2019).
- 9 Huisman, *Savannah Bay*, 14.
- 10 Huisman, *Savannah Bay*, 119.
- 11 Huisman, *Savannah Bay*, 186.
- 12 K. Liddle, 'Distribution Matters: Feminist Bookstores as Cultural Interaction Spaces', in: *Cultural Sociology*, 13:1 (2019) 59.
- 13 Interview Marian Lens, Brussel, 15 maart 2022.
- 14 P. Borghs, e.a. (red.), *De kleur van de stad maakt mijn ziel amoureuus: een LGBTQ-stadskroniek van Antwerpen* (Antwerpen 2022) 96.
- 15 G. Gaard, 'Ecofeminism Revisited: Rejecting Essentialism and Re-placing Species in a Material Feminist Environmentalism', *Feminist Formations*, 23:2 (2011) 27-28.
- 16 Interview Lens, Brussel, 15 maart 2022.
- 17 Interview Marian Lens, Brussel, 12 april 2022.
- 18 K. Hogan, *The Feminist Bookstore Movement: Lesbian Antiracism and Feminist Accountability* (Durhan 2016) xvi.
- 19 "We lieten diversiteit zien in wat we vertegenwoordigden. De Arabische wereld, Japan, ..."
- 20 Interview Lens, 12 april 2022.
- 21 "Ik had veel creativiteit", Interview Lens, 12 april 2022.
- 22 Artemys, n°1, november 1985.
- 23 Interview Lens, 12 april 2022.
- 24 Interview Lens, 12 april 2022.
- 25 Huisman, *Savannah Bay*, 228.
- 26 K. Liddle, 'More than a Bookstore: The Continuing Relevance of Feminist Bookstores for the Lesbian Community', *Journal of Lesbian Studies* 9, no. 1/2 (2005) 156-157.
- 27 Interview Lens, 12 april 2022.
- 28 Interview Lens, 15 maart 2022.
- 29 Liddle, 'More than a Bookstore', 53.
- 30 Interview Majo Van Ryckeghem, Leuven, februari 2022.
- 31 E.L. Sisley en H. Bertha, *The Joy of Lesbian Sex: a tender and liberated guide to the pleasures and problems of a lesbian lifestyle* (New York 1986).
- 32 H. Seynaeve en J. Missiaen, 'Onderzoek naar het psychisch welzijn van Vlaamse holebi's en/of transgender personen. Risico- en beschermende factoren in kaart gebracht voor lifetimeprevalentie van suïcidepogingen' (Gent 2016).
- 33 Interview Lens, 12 april 2022.
- 34 Interview Lens, 12 april 2022.

Colofon

Historica is een uitgave van VVG, platform voor vrouwen- en gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar.

Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie

Greetje Bijl (hoofdredacteur)

Hanneke de Boer

Carmen Burgio

Chanelle Delameilieu

Edwina Hagen

Tamara Hartman

Laura Nys

Jonas Roelens

Sietske van der Veen

Clare Wilkinson

Redactieadres & inleveren kopij

historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen. De redactie heeft haar best gedaan om alle rechthebbenden van het beeldmateriaal in deze *Historica* te achterhalen. Meent u dat uw materiaal is gebruikt zonder voorafgaande toestemming, neem dan contact op met de redactie.

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20,

1017 HK Amsterdam

tel: 0203031500

www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie voor lidmaatschap €33,- per jaar; reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een minimum-inkomen) €22,- per jaar (studenten o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering. Instellingen betalen €33,- per jaar en kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald. Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij voor 1 december schriftelijk is opgezegd. Lid of abonnee worden kan via de website, door te bellen of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94INGB0004102980 (BIC-code INGBLN2A). De VVG heeft de ANBI-status.

Donaties zijn van harte welkom!

Historica verschijnt in Open Access bij de University of Groningen Press (UGP). ugp.rug.nl/historica

Historica krijgt subsidie van de Stichting Feministisch Cultuurfonds Gender & Wetenschap en ondersteuning van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis. (www.atria.nl) De VVG is aangesloten bij de International Federation for Research in Women's History (IFRWH).

Bestuur VVG

Greetje Bijl | *Historica*
greetjebijl@gmail.com

Ellen Boonstra | secretaris,
adreswijzigingen
boonstrajong@gmail.com

Mineke Bosch | voorzitter
Mineke.bosch@rug.nl

Marieke Dwarswaard
m.h.dwarswaard@rug.nl

Els Flour | penningmeester
E.Flour@avg-carhif.be

ISSN 1382-9314

Layout: Amanda Butterworth

Druk en distributie: Blad.nl

Dirk Roos

dirkroos@chello.nl

Jolien Gijbels

jolien.gijbels@vub.be

Jade De Lannoy

jade.delannoy@hotmail.com

Kaat Wils

kaat.wils@kuleuven.be

Auke van Meer

aukevanmeer@gmail.com

Edwina Hagen

e.hagen@vu.nl

Mathilde Sonnet

mathildesonnet20@gmail.com

Gendergeschiedenisdag

ZATERDAG 18 NOVEMBER – HAARLEM

2023

Waar ben jij mee bezig?

De Gendergeschiedenisdag wordt op zaterdag 18 november in Haarlem georganiseerd door de VVG, platform voor vrouwen- en gendergeschiedenis. Het middagprogramma vindt plaats in de Van Braghtzaal in de Doopsgezinde Kerk aan de Frankestraat 24 in Haarlem.

Tijd Programma

10.30 Historische wandeling met Dineke Stam door Haarlem

12.45 Lunch in de Doopsgezinde Kerk

13.30 Welkom door voorzitter Mineke Bosch

13.40 Waar ben jij mee bezig? Pitches van leden van de VVG over hun onderzoek op het gebied van vrouwen- en gendergeschiedenis

15.00 Pauze

15.20 Het onderzoek naar het slavernijverleden in Nederlandse steden met Dineke Stam, Ineke Mok en Micaela Cabrita da Palma

16.10 Presentatie van het nieuwe logo van de VVG

16.20 Uitreiking Johanna Naberprijs 2023 door juryvoorzitter Geertje Mak. De prijs wordt jaarlijks uitgelooft door Atria en de VVG

16.45 Afsluiting en borrel

Sporen van Slavernij, wandelen door het slavernijverleden van Haarlem

Dineke Stam, een van de auteurs van het onlangs verschenen boek *Haarlemmers en de slavernij* neemt je mee langs plekken in de stad die verbonden zijn met het Haarlemse slavernijverleden. Tijdens deze wandeling is er speciale aandacht voor vrouwen en de slavernij.

Verzamelen om 10.30 uur bij het Noord-Hollands Archief, Jansstraat 40 in Haarlem. Kosten wandeling: 15 euro.

Opgeven kan via SporenavslavernijHaarlem.nl of scan de QR code.

Aanmelden voor de Gendergeschiedenis en/of voor een pitch, mail Ellen Boonstra, secretaris VVG: boonstrajong@gmail.com

Lunch en middagprogramma gratis voor leden van de VVG. Kosten voor introducees en belangstellenden 7,50 euro.

